

Istorijos pasakojimo prieštaros Lietuvoje tarpukariu: 1795–1918 metų laikotarpis vadovėliuose

Dr. Vasilijus Safronovas

<https://orcid.org/0000-0003-0390-3056>

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Herkaus Manto g. 84, 92294 Klaipėda
El. p. vasilijus.safronovas@ku.lt

Straipsnis parengtas įgyvendinant Klaipėdos universiteto tiriamąjį projektą „Išgyventoji istorija“ Lietuvoje tarpukariu: tarp pasakojimų apie patirtis ir atminties politikos“. Projektui finansavimą skyrė Lietuvos mokslo taryba (LMTLT) pagal mokslininkų grupių priemonę, sutarties Nr. S-MIP-19-40.

Anotacija. Visuomenininkai, kurie Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje paskelbė apie Lietuvos laisvę, šį žingsnį traktavo kaip valstybės atkūrimą, taip tiesdami tiltus su viduramžiais gyvavusia Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Svarbi prielaida tokiam tęstinumui dar labiau sutvirtinti – istorikų prisidėjimas tarpukariu prie suvokimo, kad Lietuvos valstybė toliau egzistavo ir po Liublino unijos kaip dalis Abiejų Tautų Respublikos – ankstesnių tyrėjų jau buvo aptarta. Mažiau žinome apie tai, kokį santykį norėta nustatyti su laikotarpiu tarp Abiejų Tautų Respublikos trečiojo padalijimo ir moderniosios Lietuvos valstybės paskelbimo. Straipsnyje analizuojama, kaip svarbiausius šio laikotarpio įvykius, susijusius su tautine priespauda ir atgimimu, reprezentavo prieš 1940 m. išleisti istorijos vadovėliai. Remiantis kelių dešimčių istorijos vadovėlių analize, tyrime ieškota atsakymo, kaip jų autoriai prisidėjo prie požiūrių į 1795–1918 metus Lietuvos istorijoje homogenizavimo; sprendė klausimą, kaip „išgyvenusieji istoriją“ stengėsi pateikti ją jaunesniajai kartai.

Esminiai žodžiai: nacionalinė istorija, Lietuvos istorijos pasakojimas, istorijos vadovėliai, išgyventoji istorija, sąvokų istorija, atminimo politika.

Abstract. The public figures who proclaimed Lithuanian independence at the end of the First World War treated their move as a restoration of the state, thereby presenting modern Lithuania

as a continuation of the Medieval grand duchy. Previous research has already discussed an important prerequisite to further strengthen that continuity: in the interwar period, historians contributed significantly to the understanding that the grand duchy continued to exist after the Union of Lublin, as part of the Commonwealth of the Two Nations. However, less is known about how the period between the third partition of the Commonwealth and the proclamation of the modern Lithuanian state was approached. This article analyses how history textbooks published before 1940 represented the milestones of national oppression and revival during that period. Based on an analysis of several dozen history textbooks, the article aims to show how their authors contributed to the homogenisation of attitudes towards the period 1795 to 1918 in Lithuanian history, and addresses the question of how those who had ‘lived through the history’ tried to present it to the younger generation.

Keywords: *national history, narration of Lithuanian history, history textbooks, a lived-through history, conceptual history, politics of memory.*

Įvadas

1922 m. politikas ir diplomatas Petras Klimas, tuo metu Lietuvos universitete dėstęs istoriją, išleido kelių dešimčių puslapių „Istorinę Lietuvos Valstybės apžvalgą“. Šiame plačiai paskleistame¹ tekste daugiausia dėmesio autorius skyrė keleriems paskutiniams Lietuvos valstybės metams, bet pateikė ir panoraminį požiūrį į visą Lietuvos valstybės raidą. Anot P. Klimo, nuo XIII a. ir nuo 1918 m. Lietuva išgyveno du valstybės kūrimo periodus, o nuo 1795 m. iki Didžiojo karo tęsėsi „Lietuvos priklausomybės periodas“². P. Klimo periodizacija išreiškė tuo metu būdingą požiūrį į Lietuvą ir lietuvius kaip į antlaikinį darinį – Lietuva ir lietuviai egzistavo nuo seniausių laikų, tik „per šimtą dvidešimt metų“ jie buvo priklausomi. Bet kartu tai buvo ir žmogaus, kuris pasirašė Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nutarimą, traktuotė; oficiali vyriausybės žinia visuomenei³, kaip turi būti vertinamas periodas prieš šių dienų Lietuvą.

Nepaisant to, ne visiems buvo aišku taip, kaip P. Klimui, kaip suvokti šį laikotarpį ir papasakoti apie jį taip, kad 1918 m. ir vėlesnės permainos atrodytų būtinos ir svarbios, o žmonės vis dar įsivaizduotų Lietuvą egzistavus ir prieš 1918 m. Iššūkio esmę sudarė ne tiek moderniosios Lietuvos erdvinės sampratos projektavimas į praeitį (nes tai buvo

¹ Didelę sklaidą tekstas įgijo išspausdinus jį reprezentaciniame leidinyje *Visa Lietuva = All about Lithuania = Ganz Litauen*. Red. ir leidėjas K. PUIDA, Kaunas–Berlin: Centralinis statistikos biuras prie Finansų, prekybos ir pramonės ministerijos, 1922, p. 119–131 (ten buvo ir vertimas į anglų kalbą: p. 132–145).

² KLIMAS, P[etras]. *Istorinė Lietuvos Valstybės apžvalga*. Kaunas: Vaiva, 1922.

³ Oficialiu šį tekstą skatina laikyti faktas, kad informacinės knygos „Visa Lietuva“ leidėjas buvo Centrinis statistikos biuras prie Finansų, prekybos ir pramonės ministerijos.

daroma jau kurį laiką⁴), kiek faktas, kad tuo metu istoriografijoje vis dar įprastas „valdovų ir karų“ istorijos žanras „priklausomybės periodui“ negalėjo būti pritaikytas. Matyt, ir pats P. Klimas susidūrė su šiuo iššūkiu, nes apie visą 120 metų laikotarpį parašė vos dvi pastraipas. Jeigu 1918 m. Lietuva atgavo laisvę, tai ligtolinį periodą reikėjo pavaizduoti kaip kovą už ją; suteikti šiam laikotarpiui prasmę, kuriose tą periodą išgyvenusieji atpažintų ir savo dalyvavimą bei savo indėlį į laisvę.

Šiame straipsnyje nagrinėjama, kaip, perteikdami laikotarpį tarp trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo ir moderniosios Lietuvos paskelbimo, susidorojo su šiuo iššūkiu tie, nuo kurių labiausiai priklausė istorijos suvokimas visuomenėje – mokyklinių vadovėlių rašytojai ir mokyklinių programų kūrėjai. Straipsnio tikslas – pristatyti svarbiausių šio laikotarpio įvykių, susijusių su tautine spauda ir atgimimu, reprezentavimo tyrimą. Tokio tyrimo pagrindą sudarė vienos šaltinių grupės – vadovėlių – turinio analizė, kurios čia imtasi dėl trijų priežasčių.

Pirma, vadovėliai svarbūs kaip specifinis žanras, prisidėjęs prie praeities suvokimo homogenizavimo visuomenėje. Vadovėliai buvo derinami prie mokyklinių programų, mokyklinės programos tvirtinamos ministerijoje. Tad, norėdami suprasti, kaip visuomenei galėjo būti siūloma žiūrėti į tam tikrus praeities įvykius, koks santykis formavosi tarp politikos, istorijos rašytojų ir jų auditorijos, analizuojame vadovėlius. Antra, apie tarpukariu pasirodžiusius Lietuvos istorijos vadovėlius žinome tikrai nemažai; jie analizuoti įvairiais pjūviais⁵, bet tai, kaip šie vadovėliai vaizdavo laikotarpį tarp 1795 ir 1918 m., kurio geroką dalį daugelis Lietuvoje tarpukariu dar buvo išgyvenę, iki šiol nebuvo nagrinėta⁶. Trečia, apie istorijos mokymą ir vadovėlių turinį Lietuvoje tarpukariu

⁴ Plačiau žr.: *Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtetyje*. Sud. Darius STALIŪNAS. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.

⁵ Istorijos vadovėlių rašymą ir istorijos dėstymo metodinius klausimus nagrinėjo STAŠAITIS, Stanislovas. *Istorija Lietuvos mokykloje (XVII a. – 1940 m.): paskaitos VPU istorijos specialybės studentams*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2004. Ieškodamas XX a. pirmosios pusės svarstymų, kaip rašyti istoriją, dalį vadovėlių ir recenzijų jiems nagrinėjo GIEDA, Aurelijus. *Istoriografija ir visuomenė: istorika, istoriko profesijos ir istorinės kultūros aspektai Lietuvoje 1904–1940 m.* Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013, p. 336–388. Tarpukario Lietuvos istorijos vadovėliuose autoriai iki šiol daugiausia ieškojo, kaip reprezentuoti konkretūs klausimai. Plg. KUKK, Kristi. *Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2013; VYŠNIAUSKAS, Arūnas. 1926-iejų lietuviškų istorijos vadovėlių diskurse (iki 1990 m.). In *Lietuvos III seimas – 1926–1927 išbandymų metai*. Sud. Saulius KAUBRYS, Arūnas VYŠNIAUSKAS. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 172–213; *Das Pruzzenland als geteilte Erinnerungsregion. Konstruktion und Repräsentation eines europäischen Geschichtsraums in Deutschland, Polen, Litauen und Russland seit 1900*. Hg. Stephanie ZLOCH, Izabela LEWANDOWSKA. Göttingen: V&R unipress, 2014; NAUDŽIŪNIENĖ, Akvilė. *Tautinės mažumos Lietuvos istorijos mokykliniame naratyve 1918–2018 m.* Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2019.

⁶ Išimtį sudaro pavienių siužetų, tokių kaip 1863–1864 m. sukilimas ar *rusinimas*, tyrimai, kuriuos atliko Darius Staliūnas. Plg. STALIŪNAS, Darius. Rusifikacijos samprata XIX a. Lietuvos istorijoje: istoriografija, metodologija, faktografija. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2002/2. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2004, p. 63–88; STALIŪNAS, Darius. *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius: Mintis, 2008.

ilgai buvo sprendžiama pasitelkus Adolfo Šapokos redaguoto veikalo pavyzdį⁷. Šis Švietimo ministerijos užsakytas penkių autorių darbas tiko ir kaip „valdžios užsakytos“ istorijos, taigi esą bylojančios tai, kas buvo reikalinga autoritariniam režimui, pavyzdys⁸. Tačiau toks šio vadovėlio vertinimas gerokai supaprastintas, o bendrame tarpukariu naudotų istorijos vadovėlių kontekste šis iš tiesų smarkiai išsiskiria⁹. Straipsnyje bandoma apimti vadovėlių, iš kurių mokytasi Lietuvos istorijos tarpukariu, visumą. Todėl ir istorijos pasakojimas čia suvokiamas ne metanaratyvo ar dominuojančio naratyvo prasme¹⁰ (neatmetant, kad tai vienas galimų sąvokos suvokimo būdų), bet veikiau kaip procesas. Čia jis suprantamas veikiau kaip autorių bandymų perteikti praeitį ir tų bandymų sąveikos derinys nei sucementuota (ar susicementavusi) struktūra, kurioje „visi akmenys yra savo vietoje“.

Tokiame kontekste straipsnis kelia bendresnį klausimą – ar tai, kaip mokyklinės programos siūlė reprezentuoti, o vadovėliai reprezentavo 1795–1918 m. laikotarpį Lietuvoje, leidžia kalbėti apie sutarimą, konsensumą kaip svarbią atminimo politikos¹¹ prielaidą?

⁷ Vienas naujesnių pavyzdžių: MAKHOTINA, Ekaterina. Die Nähe Smetonas. Nationale Identitätskonstruktion und Demokratie in Litauen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2018, Jhg. 66, Hf. 2, S. 331–332. Plg. NAUDŽIŪNIENĖ, A. *Op. cit.*, p. 13.

⁸ Plg. LOPATA, Raimundas. Istorijos politika ir politikos istorizavimas. *Politologija*, 2008, t. 52, nr. 4, p. 88; ALIŠAUSKAS, Vytautas. „Šapokos istorija“ kaip istorijos politikos pavyzdys tarpukario Lietuvoje. In *Istorinės atminties diskurso prielaidos ir prieštaravimai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014, p. 95–111.

⁹ Tai išsamiausias ir kartu labiausiai niuansuotas Lietuvos istorijos pasakojimas. Be to, kai kuriais atvejais jis pateikė gerokai priešingus aiškinimus tiems, kurie vyravo kituose vadovėliuose. Todėl vien pagal jį apie istorijos pasakojimą spręsti tikrai negalime. Tai nebuvo „tipinis“ Lietuvos istorijos vadovėlis; veikiau išimtinis, sukėlęs ir daugiausia diskusijų (plg. LASINSKAS, Povilas. A. Šapokos redaguota „Lietuvos istorija“: parengimas ir koncepcija. *Istorija*, 2003, t. 58, p. 52–58; SELENIS, Valdas. Rengiant antrąjį „Lietuvos istorijos“ leidimą: du Petro Klimo laiški Adolfui Šapokai. *Lietuvos istorijos metraštis 2006/2*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2007, p. 162). Tad į A. Šapokos redaguotą „Lietuvos istoriją“ reikia žiūrėti kaip į tam tikrą pastangą perteikti idealiausią, stambiausią pasakojimą. A. Bumblauskas teisis, kad tai klasikinis darbas (BUMBLAUSKAS, Alfredas. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 17, p. 10), bet toks jo vertinimas atsiskleidžia tik ilgalaikėje XX a. perspektyvoje; vertinant tarpukario kontekste, šio veikalo įtaka buvo kur kas mažesnė, nepaisant rekordinio (net 17,5 tūkst. vnt.) tiražo.

¹⁰ Plg. BUMBLAUSKAS, Alfredas. Lietuvos didieji istoriniai pasakojimai ir Vilniaus paveldas. In *Naujas Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas*. Red. Alfredas BUMBLAUSKAS, Šarūnas LIEKIS, Grigorijus POTAŠENKO. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 15–47; SAFRONOVAS, Vasilijus. Borusianistinio didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Rytų Prūsijos provincijoje XIX–XX amžių sandūroje: atvejo analizė provincijos kontekste. In *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejais XIX–XX amžiais* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIII). Sud. Vasilijus SAFRONOVAS, Nijolė STRAKAUSKAITĖ, Lina MOTUZIENĖ. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2011, p. 31–68; SAFRONOVAS, Vasilijus. Bandymas formuoti alternatyvą: lietuviškojo didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Prūsijos Lietuvoje XIX–XX amžių sandūroje. In *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse...*, p. 69–103.

¹¹ Atminimo politiką jau anksčiau esu apibrėžęs kaip viešą atminimą reguliuojančią ir disciplinuojančią veiklą, kurią visoje socialinėje tikrovėje išsisklaidžiusios valdžios agentų (SAFRONOVAS, Vasilijus. O tendentsiakh politiki vospominaniia v sovremennoi Litve. *Ab Imperio*, 2009, № 3, s. 426). Ji susijusi su galios, arba dominavimo, primetimo siekiamybe.

Kelios pastabos dėl *vieningo* Lietuvos istorijos dėstymo vadovėliuose prielaidų

Atminimo politika reiškiasi atitinkamais įstatymais reguliuojant viešo atminimo turinį, reglamentuojant šventes ir atmintinas dienas, organizuojant jubiliejines programas, taip pat kontroliuojant istorijos vadovėlių turinį ir istoriografiją.

Ar Lietuvoje tarpukariu egzistavo istorijos vadovėlių kontrolė? Ryšį tarp valdžios ir vadovėlių, per kurią jie galėjo būti kontroliuojami, teoriškai turėjo nustatyti mokyklinės programos. Jos buvo rengiamos atsižvelgiant į tai, kad laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų dauguma Lietuvos mokinių nacionalinės istorijos mokydavosi pradžios mokyklos vyresnėse klasėse ir aukštesniosiose (nuo 1924 m. vidurinėse) mokyklose. Pradžios mokyklose su Lietuvos istorija jie susipažindavo per krašto mokslo ir kraštotyros pamokas; atskiri Lietuvos istorijos ir istorijos (integruotojo dėstymo) dalykai ten atsirado tik 1936 m.¹² Vidurinėje mokykloje Lietuvos istorijos temas dauguma pažindavo visuotinės istorijos kontekste; iš pradžių tos temos buvo išdėstomos per visą vidurinės mokyklos ciklą, visuotinę ir Lietuvos istoriją integruojant (tik I klasės temos buvo skirtos vien Lietuvos istorijai), bet 1936 m. integruotąjį dėstymą pasiūlyta palikti tik vyresnėse (IV–VII) klasėse, o 1939 m. jis buvo paliktas tik I–III vidurinės mokyklos klasėse¹³.

Suprantama, kad mokyklinės programos brėžė tam tikras gaires ir apie tai, kaip mokiniams perteikti Rusijos ir Vokietijos valdymą 1795–1918 m. laikotarpiu. Pirmiausia pastebėtina, kad fundamentalių skirtumų tarp temų, kurias reikėjo paliesti mokant Lietuvos istorijos pradžios ir aukštesniosiose mokyklose, mokyklinės programos nerodo. Aptariant visą daugiau kaip 120 metų periodą, mokiniams turėjo būti paaiškinti XVIII–XIX a. sandūros politiniai pokyčiai, abu XIX a. sukilimai, *ištautinimo* arba *nutautinimo* politika, *lietuvių tautinės sąmonės kilimas*, *tautinis atgimimas*, *spaudos atgavimu* ar *lietuviškos spaudos draudimo panaikinimu* vadintas draudimo vartoti lotyniškas raides panaikinimas, Didysis karas ir nepriklausomybės atkūrimas. Taigi mokiniams stengtasi perteikti kovą už tautinę vienybę, tautinę sąmonę, tautinę kultūrą ir visa tai vainikavusią kovą už Lietuvos nepriklausomybę. Su šia fabula nesusiję siužetai, tokie kaip lietuvių emigracija, veikiau buvo išimtiniai. Šiuo požiūriu, galima sakyti, kad mokyklinės programos nurodė kryptį, kaip įgyvendinti svarbiausią siekį – legitimuoti

¹² Švietimo Ministerijos pradedamųjų mokyklų laikinoji programa, 1919-10-18. *Mokykla ir gyvenimas*, 1921, Nr. 10–11, p. 12–29; Programa ketverių metų pradžios mokykloms. *Švietimo darbas*, 1925, Nr. 10, p. 1039–1101; Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas.

¹³ Švietimo Ministerijos bendrojo lavinimo mokyklos. *Švietimo darbas*, 1920, Nr. 6–7, p. 32–36, 48–49; Istorijos programa vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms. *Švietimo darbas*, 1930, Oficialinis skyrius, Nr. 11, 543–545; Vidurinės mokyklos programų projektai. *Tautos mokykla*, 1936, Nr. 18, p. 433–439; *Vidurinių mokyklų programos* [patvirtinta 1939-07-10]. Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1939.

tautos apsisprendimo pagrindu atsiradusią naująją valstybę tautine kova už emancipaciją, kova už nacionalinę kultūrą ir jos puoselėjimo galimybes.

Tačiau svarbu pažymėti, kad ryšys tarp mokyklinių programų ir Lietuvos istorijos vadovėlių ilgą laiką buvo gana efemeriškas. Toli gražu ne visi mokykliniai vadovėliai reflektavo tai, ko iš jų buvo tikimasi pagal mokyklinės programos. Iš viso priskaičiuojame 28 Lietuvos mokyklose tarpukariu naudotus vadovėlius, skirtus Lietuvos istorijai arba su integruotomis Lietuvos istorijos temomis (pakartotines laidas šiuo atveju priskiriame vienam pavadinimui). Iš jų 20, t. y. 71 proc., buvo aprobuoti Švietimo ministerijos Knygų ir mokslo priemonių tikrinimo komisijos, parengti laikantis ministerijos patvirtintos programos ar ministerijos išleisti (čia įtraukti ir tie atvejai, kai komisija aprobuodavo tik vieną iš kelių vadovėlio laidų, arba tie, kai dėl dalies laidų buvo pasisakoma aiškiai nepalankiai). Vadinasi, mažiausiai ketvirtadalis visų vadovėlių oficialios aprobacijos neturėjo. Tą galima paaiškinti faktu, kad aprobuoti vadovėlius pradėta ne iškart: komisija veiklą pradėjo 1924 m., tais metais ji aprobavo ir pirmąjį vadovėlį¹⁴. Bet buvo ir kita priežastis – ilgai nebuvo „tinkamų“ vadovėlių. 1934 m. profesinėje pedagoginėje spaudoje tebesiskūsta: „Iki šiol niekas neparašė tinkamo Lietuvos istorijos pradžiamokslio.“¹⁵ Po metų Švietimo ministerija pranešė, kad pradžios mokyklos „V–VI skyr[ia] istorijos programai tinkamo vadovėlio nėra“¹⁶. Zenonas Ivinskis 1936 m. rašė, kad svarbiausių Lietuvos istorijos vadovėlių autorius ilgą laiką buvo Antanas Alekna – istorijos srityje savamokslis kunigas¹⁷.

Bet visi istorijos vadovėlių autoriai buvo inteligentai. Tad gal jie ir be didesnio derinimo su mokyklinėmis programomis suvokė, kaip apie 1795–1918 m. laikotarpį papasakoti taip, kad būtų geriausiai atliepti bendri lūkesčiai? O jei prasilenkimų tarp mokyklinių programų ir vadovėlių būta, ar jie buvo fundamentalūs ir kokiose srityse reiškesi? Į šiuos klausimus toliau bandysiu atsakyti parodydamas, kaip buvo perteikiami keli naujosios Lietuvos valstybės legitimacijai, mano galva, svarbiausi siužetai.

Senoji Lietuva: nusižudė ar buvo nužudyta?

XVIII a. pabaigos Europoje, kurioje jau daugiau kaip šimtmetį geopolitinės tvarkos pagrindas buvo Vestfalijos sistema, trys Abiejų Tautų Respublikos padalijimai buvo maža precedentų turėjęs akibrokštas. Ilgalaikėje perspektyvoje padalijimų vertinimas buvo svarbus, nes atskleidė požiūrį į Respubliką, Lenkijos ir Lietuvos idėjų tęstinumą,

¹⁴ Plg. *Knygų ir mokslo priemonių tikrinimo komisijos darbai. Pilnas abėcėlinis patikrintų spaudinių sąrašas 1924–1931 m.* Parengė L[iudas] GIRA. Kaunas: [Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija], 1931, p. 52.

¹⁵ SP[UDAS], P[ovilas]. [Recenzija P. Šležo ir I. Malinausko vadovėliui *Lietuvos istorija*]. *Tautos mokykla*, 1934, Nr. 23, p. 456.

¹⁶ VOKIETAITIS, A[ntanas]. Vadovėliai V–VI skyriams. *Tautos mokykla*, 1935, Nr. 22, p. 516.

¹⁷ IVINSKIS, Zenonas. A. Alekna – Lietuvos istorijos tyrinėtojas. *Naujasis židinys*, 1936, Nr. 9, p. 196–198.

demonstravo įvairias legitimuojančias strategijas, kurias pirmiausia taikė Respublikos dalytojai.

Požiūris į padalijimus yra vienas kertinių elementų ir tarpukario Lietuvos istorijos pasakojime. Jis padeda suprasti ne tik tai, koks santykis konstruotas su senąja Lietuva, jos visuomene ir kaimynais. Kartu jis rodo, kokią Lietuvos visuomenei stengtasi pasiūsti žinutę apie tai, kas anuomet vadinta *valstybingumu*, ir apie tai, kiek apskritai tai yra vertybė, verta ginti.

Vadovėlių turinio analizė rodo, kad šiuo klausimu būta gana esminių skirtumų. Pirma, kadangi didelę įtaką tebedarė daukantiškasis ir ikidaukantiškasis Lietuvos istorijos perteikimo būdas (Lietuvos istorija baigiasi sulig Liublino unija), dar nebuvo sutarimo, ar Lietuvos valstybė apskritai egzistavo po Liublino unijos. A. Alekna jau pirmoje savo vadovėlio laidoje įtvirtino, kad po Liublino unijos Lietuva ir Lenkija susiliejo į vieną valstybę¹⁸, ir šis požiūris vyravo. Iš tiesų didžiojoje daugumoje vadovėlių teigta, kad 1569 m. Lietuva neteko nepriklausomybės, savarankiškumo, tapo bendros valstybės dalimi, nuo to laiko ji nebuvo savarankiška valstybė, susivienijo su Lenkija ar net tapo „lenkų valdoma“¹⁹. Kai kurie autoriai tvirtai teigė, kad „Lietuvos reikšmė bendroje valstybėje bebuvo antraeilė“²⁰, ji „virto Lenkų valstybės dalimi – provincija“²¹. Esminis pokytis šiuo klausimu įvyko 4-ojo dešimtmečio viduryje, ir jis sietinas su aiškumu, atsiradusiu mokyklinėse programose. Iki tol programos tiesiog siūlė aptarti padalijimų temą, bet 1935 m. programose atsirado aiškios indikacijos, kad tai buvo „nepriklausomybės galas“, kad *žuvo* Lietuvos valstybė²². Tad nestebina, kad radosi ir vadovėlių, kuriuose Liublino uniją stengtasi paaiškinti kiek labiau niuansuotai²³. Pradinukams pasakota, kad nors unijos sutartyje ir buvo įrašyta, jog Lietuva ir Lenkija sudaro vieną valstybę, „iš tikrųjų Lietuva ir po to [Liublino] seimo nebuvo sulieta su Lenkija. Lietuvos didikai ir bajorai nepripažino, kad Lietuva yra Lenkijos dalis, ir nevykdė to seimo nutarimo“²⁴. Atsirado patikslinimų, kad Lietuva neteko „žymios dalies savo nepriklausomybės“²⁵, ar net aiškinimų, kad „Lietuva liko visiškai atskira valstybė“²⁶. Vyresnieji turėjo suprasti, kad Liublino unijos aktas sukūrė „dviejų valstybių junginį“, aktas Lietuvos „nesuliejo“ su Lenkija, nes „valstybinė Lietuvos organizacija ir toliau išliko visiškai savarankiška“.

¹⁸ Alekna 1911: 71.

¹⁹ Alekna 1911: 71; Klimaitis 1912: 96–97; Alekna 1918: 83–87; Matulaitis 1918: 46; Trečiokas 1923: 125; Alekna 1925: 46; Šinkūnas 1928: 90; Damijonaitis 1928: 95; Matjošaitis 1929: 506; Norkus 1930: 294–295; Vasiliauskas 1933: 159, 162; Penkauskas 1934: 78; Šležas, Malinauskas 1934: 71–73; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 106–107.

²⁰ Alekna 1925: 46.

²¹ Trečiokas 1923: 139; panašiai Matulaitis 1918: 46; Matjošaitis 1929: 506.

²² Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, nr. 8–9, Priedas, p. 20, 22.

²³ Apie platesnį postūmį to meto istoriografijoje šiuo klausimu žr.: LASINSKAS, Povilas. *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais*. Vilnius: Vaga, 2004, p. 187–193.

²⁴ Geniušas IV 1937: 91.

²⁵ Matjošaitis 1938: 570 (plg. Matjošaitis 1929: 506). Panašiai požiūrį keitė M. Vasiliauskas (plg. Vasiliauskas 1933: 159, 162; Vasiliauskas 1937: 185–186).

²⁶ Šležas, Čižiūnas V 1936: 166–167.

tačiau „abiejų valstybių“ bajorijos ilgainiui „susigyveno ir pradėjo jaustis sudarą vieną visuomenę“, nors Lietuvos bajorija ir saugojo savo „valstybines teises“²⁷.

Kadangi ilgą laiką vadovėliuose vyravo supratimas, kad atskiros valstybės nebebuvo jau po 1569 m., padalijimus buvo patogu paaiškinti: 1795 m. Lietuva neteko bet kokio valstybingumo todėl, kad susijungė su Lenkija. „Susidėjimas su lenkais įstūmė mūsų tautą į neapsakomą nelaimę“, – dar 1912 m. parašė Pranas Klimaitis²⁸. Po dviejų dešimtmečių vis dar kartota: „Liūdnas buvo Lietuvos nepriklausomybės galas, susidėjus su iširusia Lenkija.“²⁹ Anot Vandos Daugirdaitės-Sruogienės, „Lenkijos bajorų saualė ir vidaus netvarka apkrėtė Lietuvą; nusilpusi Lenkija paskui save patraukė ir Lietuvą“³⁰. Kitur rašyta: „Jei mūsų bajorija nebūtų išsižadėjusi savo kalbos ir papročių, nebūtų susidėjusi su Lenkija ir jos bajorija, kuri puotomis ir medžioklėmis labiau rūpinosi, negu tėvynės gynimu nuo priešų, ir kuri labiau mėgo netvarką, negu tvarką, vaidus, negu gražų sugyvenimą, – Lietuva nebūtų patekusi į sunkų svetimųjų jungą.“³¹

Antras svarbus santykio su senąja Lietuva skirtumas atsiskleidė aiškinant *bendros valstybės* pabaigos priežastis. Jas detalizuojant, Lietuvoje vyravo, matyt, iš to meto Lenkijos istoriografijos (vadinamosios Krokuvos mokyklos) perimti fatalistiniai aiškinimai. Pagal juos, padalijimai buvo neišvengiamybė, kurią provokavo pirmiausia vidaus priežastys. Menkiau ar labiau eksplikuotą šių priežasčių aiškinimą rasime kone kiekviename vadovėlyje. Aiškinta, kad valstybė *pakriko, nusilpo, nuvargo, nunyko, suiro, negalavo, buvo paliegėlė, ligonis*, joje *prasidėjo rietenos, partijų peštynės ir kivirčiai, bajorų ir didikų savivalė, suiro tvarka, įsiviešpatavo netvarka, skurdas, nebeliko jokios tvarkos, ji nebegalėjo tverti* tuo pat metu, kai galingi kaimynai stiprėjo³². „Kad valstybė galėtų išsilaikyti, privalo turėti užtektinai jėgos apsiginti, pati viena arba susitarusi su kitomis valstybėmis. Paprastai ir nedidelėms valstybėms, gerai susitvarkiusioms, pavyksta tai. Kitos valstybės nedrįsta užkabinti, jei žino, kad nelengva bus svetimas kraštas pagrobti ir dar sunkiau išlaikyti. Bet Lenkijos-Lietuvos valstybėje nebuvo tvarkos, todėl ji sugriuvo ir buvo kaimynų padalyta“, – rašė A. Alekna³³.

Išorinio veiksnio įtaką Respublikos padalijimams aprašė visų vadovėlių autoriai. Tačiau aiškų atsakymą į klausimą, ar Respublika „buvo nužudyta, ar nusižudė pati“³⁴,

²⁷ Šapoka 1936: 226–227, 355.

²⁸ Klimaitis 1912: 102.

²⁹ Šležas, Malinauskas 1934: 80.

³⁰ Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 144. Panašiai Šinkūnas et al. 1937: 522.

³¹ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 72. Tai kartota ir Čižiūnas 1940: 204.

³² Alekna 1911: 71; Klimaitis 1912: 101–102; Matulaitis 1918: 47; Damijonaitis 1928: 98–99; Šinkūnas 1928: 90–94; Matjošaitis 1929: 506–507; Norkus 1930: 304; Vasiliauskas 1933: 166; Penkauskas 1934: 78–79; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 137–140; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 100–102; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 49–52; Geniušas IV 1937: 99–100; Šinkūnas et al. 1937: 517; Trinkūnas 1937: 386–387.

³³ Alekna 1925: 51.

³⁴ Plg. STONE, Daniel. [Review of: SEREJSKI, Marian Henryk. Europa a rozbiory Polski: studium historyograficzne. Warsaw, 1970.] *Slavic Review*, 1972, Vol. 31, No. 2, p. 467.

pateikė retas. Dažniausiai aiškinta, kad ji tiesiog *pražuvo*, *žuvo*³⁵, *žlugo*³⁶, nepriklausomybės *neteko*³⁷, jos gyvenimas *pasibaigė*³⁸, *rusai* didžiąją Lietuvos dalį *paėmė*, *pasiėmė*³⁹, Lietuva ar jos dalys kaimynams *atiteko*, *teko*, *atsidūrė* jų valdžioje⁴⁰. Reikia pasakyti, kad tai nebuvo vien vadovėlių autorių sugalvotas aiškinimas. Iš pirmųjų vadovėlių jis, regis, pateko ir į mokyklinės programos, o ten išliko labai ilgai. Apibūdindamos XVIII a. pabaigos įvykius, jos siūlė traktuoti tai kaip valstybės *silpnėjimą*, *iširimą*, *atitekimą* Rusijai. Nors 1935–1936 m. programose, kaip minėta, atsirado aiškesnių akcentų, kad tai buvo valstybės ir nepriklausomybės pabaiga, ji vis dar buvo apibūdinama terminais *žūtis*, *žlugimas*⁴¹. Taigi nors formuluotės programose Rusijos indėlio į Abiejų Tautų Respublikos likvidavimą neslėpė, jis buvo aiškiai įvardijamas, vyravo terminai, implikavę kone savaiminį virsmą – susilikvidavimą.

Smurtinį ir iš tiesų lemiamą kaimynų įtakos akcentavimą, kurio XIX–XX a. sandūroje Lenkijos istoriografijoje ėmėsi vadinamoji Varšuvos mokykla, svariau atskleistą randame tik mažesnėje dalyje vadovėlių. Kaimyninių valstybių kišimasi į Respublikos vidaus reikalus XVIII a. aptarė dauguma autorių, tačiau jie tai pateikė tarytum vidaus aplinkybių padiktuotą ir tam tikra prasme vidaus politinių grupuočių sankcionuotą dalyką. Įvardijimą, kad „lenkų netvarkos“ argumentas priklausė patiems Respublikos dalintojams, pavyko rasti tik viename vadovėlyje⁴². Smurtinį kaimynų veiksmų pobūdį aiškiau deklaravo Stasys Matjošaitis ir Juozas Geniušas⁴³. Dauguma autorių matė Rusijos aktyvumą ir jos iniciatyvas bei sutarimą su Prūsija ir Austrija. Kad padalijimų idėja priklausė Prūsijai, o ne Rusijai, buvo pažymėta – tiesa, gal ne visai aiškiai – tik A. Šapokos redaguotame vadovėlyje⁴⁴.

Ne visi vadovėlių autoriai aiškiai artikuliavo, kad 1795-ieji buvo nepriklausomybės pabaiga – daugiausia šį teiginį randame 4-ojo dešimtmečio vadovėliuose⁴⁵. Stebėtina, kad jį palaikė ir dalis tų autorių, kurie teigė, jog atskiros Lietuvos valstybės nebebuvo jau nuo Liublino unijos. Tai, matyt, sietina su jau minėtu neapibrėžtumu, kaip vertinti Lietuvos vaidmenį Respublikoje. Aiškų padalijimų siejimą su dabartimi ir jaunajai kartai norimomis įteigti vertybėmis irgi pateikė retas vadovėlio autorius. A. Alekna

³⁵ Klimaitis 1912: 102; Alekna 1918: 114; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 102.

³⁶ Norkus 1939: 190; Šinkūnas et al. 1937: 520.

³⁷ Damijonaitis 1928: 98–99; Norkus 1930: 305; Geniušas III 1940: 46.

³⁸ Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 144.

³⁹ Matulaitis 1918: 55; Šinkūnas 1928: 96; Šležas Malinauskas 1934: 82.

⁴⁰ Šinkūnas 1928: 96; Šapoka 1936: 439, 440; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 70.

⁴¹ Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas, p. 20; Vidurinės mokyklos programų projektai. *Mokykla ir gyvenimas*, 1936, Nr. 7–9, Priedas, p. 76.

⁴² Trečiokas 1923: 146.

⁴³ Matjošaitis 1929: 520–521; Geniušas 1937: 217; Geniušas 1940: 41.

⁴⁴ Šapoka 1936: 411.

⁴⁵ Tą randame šiuose vadovėliuose: Norkus 1930: 305; Šležas Malinauskas 1934: 78–80; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 144; Šapoka 1936: 438–439; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 100; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 72; Geniušas 1937: 215, 223; Geniušas IV 1937: 105; Šinkūnas et al. 1937: 522; Geniušas 1940: 46.

moralizavo: „Visuomenė, kuri nemokėjo pati valdytis, pateko svetimon valdžion.“⁴⁶ J. Geniušas, Pelikšas Šinkūnas, Mečislovas Vasiliauskas 4-ojo dešimtmečio pabaigoje jau aiškiai nurodė, kokia nepriklausomybės reikšmė, ir įvardijo: nepriklausomybės praradimo priežastis – ją saugojo ne visa lietuvių tauta, o tik bajorija⁴⁷.

Rusų valdžia ir vokiečių okupacija

Vaizduodami daugiau kaip 120 metų nuo 1795-ųjų laikotarpį, vadovėlių autoriai neišvengiamai turėjo apibūdinti to meto režimą Lietuvoje, o tai darydami, kurti tam tikrą santykį su tuo režimu. Tokio santykio konstravimas buvo dar vienas svarbus istorijos pasakojimo, cirkuliavusio Lietuvoje tarpukariu, elementas. Logiška tikėtis, kad siekdami parodyti savojo valstybingumo vertę, vadovėlių autoriai laikotarpį, kai Lietuva neturėjo valstybingumo, turėjo pateikti negatyviai. Išryškindami režimo santykį su Lietuvos idėja, regiono visuomene, režimo pokyčius, vadovėlių autoriai galėjo sukurti papildomo legitimumo bei vertės ir Lietuvos valstybės atkūrimo faktui. Nepaisant tokių prielaidų, aiški instrukcija pradinukams pasakoti apie tai, kad „tauta be savo valstybės negali tinkamai gyventi“, atsirado tik 1935 m. mokyklų programose⁴⁸. Tai signalizuotų, kad ir vadovėlių autoriai gal nebūtinai turėjo artikuliuoti tokias idėjas. Kaip buvo iš tiesų?

Peržiūrėjus tiek mokyklinės programas, tiek vadovėlių turinį, pirmiausia krinta į akis nevienodas *rusų* ir *vokiečių* režimų Lietuvoje vertinimas. 1915 m. prasidėjusį Vokietijos valdymą visų vadovėlių, kuriuose apie jį rašyta, autoriai apibūdino išskirtinai negatyviai. „Prasidėjo antroji baudžiava“, – rašė Jonas Trinkūnas⁴⁹. P. Šinkūnas sugestijavo, kad kraštas pateko į vergiją⁵⁰, ir ta vergija buvo perteikiama vien niūriais tonais⁵¹. Gerokai ilgesnis Rusijos valdymas tokio vienspalvio vaizdavimo stokojo. Daugelis autorių paminėdavo A. Alekno formuluotę, kad valstiečių (sodiečių) ir Katalikų bažnyčios padėtis pablogėjo, o bajorijai buvo palikta dauguma jų buvusių teisių⁵². Rusijos valdžios represines priemones, taikytas Lietuvoje, dauguma vaizduodavo kaip režimo atsaką į separatizmą, maištus ir nepaklusnumą. Ilgas Rusijos valdymo periodas, suprantama, buvo perteikiamas schemiškai, bet net ir toks perteikimas paliko vietas ir pozityviems

⁴⁶ Alekna 1925: 53.

⁴⁷ Plg. Geniušas IV 1937: 105, 106; Vasiliauskas 1937: 198–200; Šinkūnas et al. 1937: 522–523.

⁴⁸ Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas, p. 20.

⁴⁹ Trinkūnas 1937: 422–423.

⁵⁰ Šinkūnas 1928: 121.

⁵¹ Plg. Alekna 1919: 242; Alekna 1925: 60; Norkus 1927: 284; Damijonaitis 1928: 150–151; Šinkūnas 1928: 121–122; Vasiliauskas 1933: 186–187; Penkauskas 1934: 114–115; Šležas, Malinauskas 1934: 102–103; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 169; Norkus 1936: 239–240; Šapoka 1936: 536–537; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 121–123; Geniušas 1937: 264–265; Geniušas IV 1937: 131–132; Šinkūnas et al. 1937: 551–552; Čižiūnas 1940: 244–246.

⁵² Plg. Alekna 1918: 115; Šležas Malinauskas 1934: 85, 92; Šapoka 1936: 455; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 105; Šležas Čižiūnas VI 1936: 84; Geniušas 1936: 223–224; Geniušas IV 1937: 107; Geniušas 1940: 46–48.

pokyčiams aptarti. Vienu jų neabejotinai laikytas *baudžios panaikinimas*. Trumpai tariant, visas 120 metų periodas sunkiai pasidavė klišiniais apibūdinimams. Tik M. Vasiliauskas, Jonas Norkus ir Pranas Penkauskas rašė, kad po 1795 m. Lietuva atsidūrė *rusų* ar *Rusijos vergijoje* ar *vergovėje*⁵³; vos keli vadovėliai 1795-ųjų pokytį apibūdino kaip patekimą į „svetimųjų jungą“⁵⁴. P. Penkauskas bene vienintelis nurodė, kad „lietuviai rusų savo teiseta valdžia nelaikė“⁵⁵. Iš beveik trijų dešimčių vadovėlių tik penkiuose randame visą Rusijos valdymo laikotarpį apibūdinamą vien ar beveik vien negatyviai, panašiai, kaip buvo apibendrinamas Vokietijos valdymo metas⁵⁶; šiame kontekste net valstiečių išlaisvinimą dalis autorių aiškino kaip žingsnį, žengtą iš gėdos „prieš visą Europą“⁵⁷.

Kaip paaiškinti tokius skirtumus? Viena galimų priežasčių – kartai, kuriai rašyti analizuojami vadovėliai, Pirmasis pasaulinis karas buvo aktualesnė patirtis. Karas, kilęs po ilgų taikos dešimtmečių, ir jo sukelta prievarta išgyventa kaip šokas ir trauma, kuri ankstesnes neigiamas patirtis galėjo nustumti į antrą planą. Kaip rašyta viename vadovėlių 4-ajame dešimtmetyje, „daugelis lietuvių dar ir šiandien gerai atsimesna vokiečių šeiminkavimą mūsų krašte, ir dar ilgai ilgai minės jų piktus darbus ir žiaurumus“⁵⁸. Bet tai nėra vienintelis galimas paaiškinimas. Kitą paaiškinimą sufleruoja prieš tai jau aptarta tendencija, kad daugumai vadovėlių autorių, gal pernelyg ir nesitapatinusių su 1795 m. panaikinta Respublika, atrodė logiškiau jos pabaigą sieti labiau su vidiniais nei su išoriniais veiksniais. Štai kodėl jei Vokietijos valdymo pradžią ar patį valdymą kai kurių vadovėlių autoriai apibūdindavo žodžiu *okupacija*⁵⁹, tai Rusijos valdymo pradžios ar viso laikotarpio tokiu terminu nevadino nė vieno vadovėlio autorius. Jiems Lietuva buvo *po Rusijos valdžia*, *rusų valdžioje*, tai buvę *rusų laikai*, *rusų viešpatavimas*, *rusų tvarka*⁶⁰. Taip rašyta ir mokyklinėse programose: Lietuva, pagal jas, buvo *rusų valdžioje* arba *Rusijos valdžioje*⁶¹. Atitinkamai siūlydamos, kaip perteikti 1915 m., mokyklinės programos nuo 1930 m. aiškiai vartojo žodį *okupacija*, taip pabrėždamos tiek smurtinį

⁵³ Vasiliauskas 1933: 168; Penkauskas 1934: 87; Norkus 1939: 210.

⁵⁴ Šležas Čižiūnas VI 1936: 72; Vasiliauskas 1937: 200; Geniušas 1940: 223.

⁵⁵ Penkauskas 1934: 100.

⁵⁶ Plg. Klimaitis 1920: 87–88; Trečiokas 1923: 156–173; Daugirdaitė-Sruogienė 1935; Šležas Čižiūnas VI 1936; Trinkūnas 1937.

⁵⁷ Plg. Šležas Čižiūnas VI 1936: 85.

⁵⁸ Šležas Malinauskas 1934: 102–103.

⁵⁹ Norkus 1930: 314; Šapoka 1936: 536–537; Geniušas 1937: 264–265; Geniušas IV 1937: 131–132; Šinkūnas et al. 1937: 551; Trinkūnas 1937: 422.

⁶⁰ Alekna 1919: 218; Norkus 1928: 294; Norkus 1930: 307; Šapoka 1936: 440; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 107; Geniušas 1937: 223; Čižiūnas 1940: 205; Geniušas 1940: 160.

⁶¹ Istorijos programa vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms. *Švietimo darbas*, 1930, Oficialinis skyrius, Nr. 11, p. 543, 545; *Vidurinių mokyklų programos...*, p. 123.

1915 m. pokyčių pobūdį, tiek ir naujojo režimo svetimumą⁶². Iš dalies tą paaiškina faktas, kad pats terminas *okupacija* lietuviškajame kontekste, kaip jau esu nurodęs ankstesniuose tyrimuose⁶³, gimė būtent Pirmojo pasaulinio karo kontekste ir asocijavosi pirmiausia su Vokietijos valdymu Lietuvoje. Savo ruožtu negatyviausi Rusijos valdymui apibūdinti vartoti epitetai, kurių cirkuliavimas suaktyvėjo žlugus Rusijos imperijai⁶⁴ ir kurie pateko į kai kurių vadovėlių turinį⁶⁵, buvo *rusų jungas* ir *maskolių jungas*.

Svarbiausiu negatyviu Rusijos valdymo poveikiu Lietuvai ir lietuviams vadovėliai įvardijo *rusinimą*. Taip rekomendavo ir mokyklinės programos, kuriose, nusakant Rusijos valdymo Lietuvoje perteikimo gaires, aiškiai akcentuota, kad turi būti skirta dėmesio *ištautinimo, nutautinimo* ar *rusinimo* politikai⁶⁶. Kaip yra parodęs Darius Staliūnas, terminas *obrusenie* Rusijos imperijos vakarinėse gubernijose vartotas jau XIX a. 7-ajame dešimtmetyje ir jau anuomet jo prasmė buvo ambivalentiška⁶⁷. D. Staliūnas taip pat pastebėjo, kad *rusinimas* Lietuvoje tarpukariu buvo suvokiamas skirtingai, bet istorijos vadovėlių kompleksiskai šiuo klausimu jis neanalizavo⁶⁸. Terminas ir į jį panašūs dariniai lietuvių spaudoje vartoti jau XIX a. antroje pusėje. Pvz., 1884 m. *Auszroje* rašoma apie lietuvių *apmaskolijimą*⁶⁹, Jonas Mačiulis Maironis 1906 m. cenzūros praleistame

⁶² Istorijos programa vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms. *Švietimo darbas*, 1930, Oficialinis skyrius, Nr. 11, p. 543, 545; Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas, p. 20, 23; Vidurinės mokyklos programų projektai. *Mokykla ir gyvenimas*, 1936, Nr. 7–9, Priedas, p. 77; *Vidurinių mokyklų programos...*, p. 123.

⁶³ SAFRONOVAS, Vasilijus; JOKUBAUSKAS, Vytautas; VAREIKIS, Vygantas; VITKUS, Hektoras. *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2018, p. 56.

⁶⁴ Kun. Juozas Tumas Rusijos lietuvių seime sakė: „Lenkų jungas toks buvo bergždžias, taip jokios kultūros nedavė; Rusų jungas toks buvo sunkus ir nežmoniškas, – kad viena to būtų užtekę sukelti Lietuviuose ilgesį – Nepriklausomybės“ (Kun. Tumo kalba. *Darbininkas*, 1917-09-22, Nr. 111 (293), p. 2). Petras Klimas 1917 m. rudenį rašė: „Esame tokia pat atskira tauta [kaip lenkai], esame lyginai buvę kada[se] savarankiški, lygiai patekome po rusų jungu ir taip pat dabar atsidiūrėme okupacijos valdžioje“ (KL[IMAS], P[etras]. Lenkų valstybė. *Lietuva*, 1917-09-20, Nr. 5, p. 1). 1917 m. pabaigoje Antanas Šmulskštys Vištytyje skaitė paskaitą apie Lietuvos Tarybą, kurioje pasakojo, „kokį sunkų vargelį lietuviams teko iškentėti, kaip baudžiava ir maskolių jungas kuone pribagė lietuvius“ (ĮGALIOTASIS. Punkskas. *Lietuva*, 1918-01-26, Nr. 12 (60), p. 4; Vištytis. *Draugas*, 1918-07-18, Nr. 167, p. 3). 1919 m. pavasarį Lietuvos spaudoje esamas kariuomenės organizavimas lygintas su padėtimi „mums būnant po rusų jungu“ (Netvarka naujokų priėmimo komisijose. *Lietuva*, 1919-05-25, Nr. 111, p. 1).

⁶⁵ Klimaitis 1920: 87; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 82; Geniušas IV 1937: 112; Vasiliauskas 1937: 200; Geniušas 1940: 40.

⁶⁶ Programa ketverių metų pradžios mokykloms. *Švietimo darbas*, 1925, Nr. 10, p. 1045; Istorijos programa vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms. *Švietimo darbas*, 1930, Oficialinis skyrius, Nr. 11, p. 545; Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas, p. 23; Vidurinės mokyklos programų projektai. *Mokykla ir gyvenimas*, 1936, Nr. 7–9, Priedas, p. 76; *Vidurinių mokyklų programos...*, p. 123.

⁶⁷ STALIŪNAS, Darius. Termino „rusinimas“ prasmės istorija (XIX a. 7-asis dešimtmetis). *Lituanistica*, 2006, t. 67, Nr. 3, p. 24–37. Dar apie tai: STALIŪNAS, Darius. *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2009.

⁶⁸ STALIŪNAS, D. Rusifikacijos samprata..., p. 63–65.

⁶⁹ MIGLOVARA, Jūzapas. Dvi „Auszri“ Lietuvoje. *Auszra*, 1884, Nr. 10–11, p. 333.

vadovėlyje mini *rusinimą*⁷⁰. Tarpukariu naudotuose Lietuvos istorijos vadovėliuose šis terminas anksčiausiai pasirodė 1918 m.⁷¹, taigi jau po Rusijos imperijos žlugimo, ir buvo vartojamas visą laikotarpį iki pat 1940 m. Bet autoriai pateikė skirtingas versijas dėl to, kada *rusinimas* prasidėjo, kas tiksliai tai buvo ir ar tai buvo lietuvių, ar Lietuvos *rusinimas*.

Viena didelė vadovėlių grupė *rusinimą* siejo pirmiausia su Michailo Muravjovo personalija ir jo Šiaurės Vakarų krašte per 1863–1864 m. sukilimą ir po jo pradėta politika.⁷² Kiti vadovėliai (mažesnioji dalis) aiškiai *rusinimo* politiką regėjo jau po 1830–1831 m. sukilimo, nors konkrečią *rusinimo* eksplikaciją pateikdavo tik aptardami M. Muravjovo laikus⁷³. Dar viena didelė vadovėlių grupė teigė, kad *rusinimas* prasidėjo dar prieš 1830–1831 m., kone tuoj po to, kai Rusija 1795 m. prisijungė buvusias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes⁷⁴. Taigi vyravo nuomonės sieti šią sąvoką su M. Muravjovo politika arba taikyti ją visam Rusijos valdymui kaip bendrą jo charakteristiką. Pažymėtina, kad tie patys autoriai, pvz., A. Alekna, skirtinguose vadovėliuose galėjo palaikyti skirtingas *rusinimo* pradžios sampratas.

Toliau nebuvo sutarimo, ką Rusijos valdžia *rusino*. Nors kai kurie vadovėliai *rusinimo* adresato neįvardijo apskritai, teigdami, kad *rusinimas* vykdytas Lietuvoje⁷⁵, didelė dalis autorių tvirtino, kad nuo M. Muravjovo laikų ar anksčiau norėta *surusinti* lietuvius, Lietuvos žmones, Lietuvos liaudį, Lietuvos gyventojus⁷⁶. Kiti netaikė šios sąvokos specifškai vienai žmonių grupei, bet rašė apie krašto, Lietuvos *rusinimą*⁷⁷. Treti autoriai matė ir vienus, ir kitus kėslus. „Muravjovas nutarė Lietuvą padaryti tikru Rusijos kraštu, o visus lietuvius surusinti“, – rašė P. Penkauskas⁷⁸. Subtiliausias šiuo klausimu A. Šapokos redaguotas vadovėlis. Skyriuje apie Rusijos imperijos valdymą Paulius Šležas rašė apie siekius rusinti „viską“, „visą Lietuvą“, siekius, kurie „tiesiogiai veikė lietuvius“, taigi ir konkrečią tautinę grupę⁷⁹.

⁷⁰ Mačiulis 1906: 249.

⁷¹ Alekna 1918: 121, 122; Matulaitis 1918: 60.

⁷² Alekna 1918: 121; Matulaitis 1918: 60; Matulaitis 1923: 248; Trečiokas 1923: 172; Šinkūnas 1928: 109; Matjošaitis 1929: 528–529; Penkauskas 1934: 106–108; Šležas, Malinauskas 1934: 89, 91; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 117–120; Šinkūnas et al. 1937: 537.

⁷³ Alekna 1925: 54, 56; Damijonaitis 1928: 102–103; Norkus 1930: 308, 310; Vasiliauskas 1933: 172, 178; Šapoka 1936: 455, 465.

⁷⁴ Klimaitis 1920: 87; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 145, 146; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 73, 78–79, 84, 90–91; Geniušas 1937: 223–224; Geniušas IV 1937: 17; Trinkūnas 1937: 395, 400, 408–410; Čižiūnas 1940: 209; Geniušas 1940: 48.

⁷⁵ Alekna 1925: 54, 56.

⁷⁶ Alekna 1918: 122; Matulaitis 1918: 60; Matulaitis 1923: 248; Damijonaitis 1928: 103, 115; Šinkūnas 1928: 109; Vasiliauskas 1933: 178; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 146; Geniušas IV 1937: 107, 117; Šinkūnas et al. 1937: 537.

⁷⁷ Klimaitis 1920: 87; Trečiokas 1923: 172; Matjošaitis 1929: 528; Norkus 1930: 308, 310.

⁷⁸ Penkauskas 1934: 106–108. Panašiai pasisakė Šležas, Malinauskas 1934: 89, 91; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 90–91, 104, 109; Geniušas 1937: 223–224, 234, 243.

⁷⁹ Šapoka 1936: 465, 474–475, 495, 497.

Jau vien šių skirtubių pakanka norint įsivaizduoti, kad ir pats suvokimas to, kas laikytina *rusinimu*, skyrėsi. Iš esmės šiuo terminu apibūdintos ir integracinės, ir asimiliacinės, ir taikios, ir represinės priemonės. Tai ir pastangos „pražudyti“ lietuvių tautą⁸⁰, ir siekis „paversti Lietuvą rusišku kraštu“⁸¹ (dalis autorių tokių pastangų *rusinimu* nevadino, mieliau aiškino tai *rusiškos tvarkos įvedimu*⁸²), ir pastangos „surusinti Vilniaus universitetą“, ir stačiatikių vienuolių atkėlimas vietoj katalikų⁸³, ir Katalikų bažnyčios persekiojimas⁸⁴, ir dvarų atidavimas rusams⁸⁵, ir rusų valdininkų, mokytojų, šventikų ir kariuomenės „siuntimas“, lietuvių mokyklų ir bažnyčių uždarymai, jų vietoje atidarant „savąsias“⁸⁶. Vieniems *rusinimas* reiškesi per mokyklas, varžant Katalikų bažnyčią, uždraudžiant lietuvišką spaudą lotyniškėmis raidėmis, uždarant blaivybės brolijas, kolonizuojant kraštą⁸⁷. Kitiems tai pirmiausia kalbos ir tikėjimo persekiojimas⁸⁸.

Šiame kontekste akivaizdu, kad vadovėlių autoriams, matyt, buvo ne tiek svarbu apibrėžti *rusinimą* preciziškai. Ypač tiems, kurie tai laikė stabilia Rusijos režimo Lietuvoje ar Šiaurės Vakarų krašte charakteristika, aktualiausia buvo parodyti *rusinimą* kaip „amžiną“ tendenciją. Tai, be abejo, kiek atpalaidavo nuo esminio klausimo, ko siekė Rusijos režimas *rusinimu*. Ne visų vadovėlių autoriai į jį pateikdavo atsakymą, o tie, kurie stengdavosi tą padaryti, paprastai vaizduodavo *rusinimą* kaip kone mechaniską Rusijos režimo reakciją į sukilimus⁸⁹, „nepelnytą bausmę“ lietuviams, kurie esą sukilimuose beveik nedalyvavo⁹⁰. Vos keli autoriai, aiškindami *rusinimą* kaip M. Muravjovo politiką, pažymėdavo, kad tuo siekta „lietuvius visai atskirti nuo lenkų ir suartinti su rusais“⁹¹, „atitraukti valstiečius nuo ponų ir nuo katalikų tikėjimo“⁹², kad bajorų atskyrimas nuo valstiečių rėmėsi krašto *atrusinimo* prielaida⁹³. Pasitaikė ir gana originalių *rusinimo* prasmės aiškinimų⁹⁴, bet tarpukariu autoriams, matyt, vis dėlto svarbiau buvo ne konkrečiai

⁸⁰ Trinkūnas 1937: 395.

⁸¹ Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 145.

⁸² Plg. Matulaitis 1923: 207, 212, 248; Šinkūnas et al. 1937: 523.

⁸³ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 78–79, 84; Čižiūnas 1940: 209, 214.

⁸⁴ Geniušas IV 1937: 107; Geniušas 1940: 48.

⁸⁵ Geniušas 1940: 90.

⁸⁶ Plg. Klimaitis 1920: 87; Matjošaitis 1929: 528–529; Vasiliauskas 1933: 178–179.

⁸⁷ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 88–98.

⁸⁸ Šležas, Malinauskas 1934: 91; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 158; Šapoka 1936: 475.

⁸⁹ Alekna 1918: 121; Matulaitis 1918: 51, 59–60; Matulaitis 1923: 248; Damijonaitis 1928: 102, 103; Matjošaitis 1929: 528; Vasiliauskas 1933: 172, 178; Šapoka 1936: 455, 465, 474; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 84, 91; Geniušas 1937: 234, 241; Trinkūnas 1937: 400, 408–410; Čižiūnas 1940: 214, 219.

⁹⁰ Klimaitis 1920: 87–88.

⁹¹ Trečiokas 1923: 172. Panašiai Vasiliauskas 1933: 178–179.

⁹² Šležas, Malinauskas 1934: 89; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 117.

⁹³ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 91; Čižiūnas 1940: 219.

⁹⁴ Pasak P. Penkausko, kadangi „lietuviai [...] rusų vergais nieku būdu būti“ nenorėjo, „rusai labai pyko ir ilgai sau suko galvas, kaip čia jie galėtų lietuvius suvaldyti“. To rezultatas buvo draudimas spausdinti knygas ir laikraščius lietuviškomis raidėmis, o „rusiškomis raidėmis“ lietuviškas knygas leista spausdinti tik todėl, „kad žmonės per daug nepyktų ir neimtų vėl bruzdėti“ (Penkauskas 1934: 100).

nurodyti, kas yra *rusinimas* ir kodėl jis buvo vykdomas, o sukurti (naudojant *rusinimo* fabulą) siužetą kovos laukui, kuriame prasmę įgytų daugybės lietuvių veiksmai.

Sukilimai, kurie *nedavė niekam naudos, ir tautos laimėjimas* kovoje su *milžinu*

Pasakojimuose, kurie legitimuoja politinę ir socialinę tvarką, kovos motyvas dažnai yra pagrindinis. Juo gali būti aiškinami tiek jau įgyvendinti pasiekimai, tiek ir vidaus ar užsienio politikos trajektorija, kuria valdantieji veda naciją. Efektyviausiai šis motyvas telkia tuomet, kai, jį naudojant, yra įprasminamos patirtys, būdingos galimai didesniai žmonių būriui. Kai žmonės suvokia, kad ir jų patirtys atskleidžiamos legitimuojančiame pasakojime, tai gerokai palengvina jų angažavimąsi toms idėjoms, kurias paaiškinti, pateisinti stengiamasi.

Daugelį patirčių, kurias turėjo Lietuvoje tarpukariu gyvenusios kartos, buvo bandoma sujungti į platesnį kovą dėl laisvės perteikusį pasakojimą. *Kova* šiuo atveju buvo suprantama ne vien karine prasme; šis žodis taikytas apibūdinti bet kokią veiklą, kurią buvo galima pateikti kaip darytą vardan bendruomenės, tautos, Lietuvos. Pasakojimą sudarė bent keli siužetai⁹⁵, kurių aiškinimai vadovėliuose, kaip matysime, buvo toli gražu nevienareikšmiai.

Vienam siužetui priskirtini 1830–1831 m. ir 1863–1864 m. sukilimai. D. Staliūnas, nagrinėjęs antrojo sukilimo atmintį Lietuvoje tarpukariu, jau yra padaręs išvadą, kad, vertinant jį, būta tarytum dviejų polių – vienu atveju sukilimas buvo kone „atiduodamas“ lenkams (D. Staliūno manymu, šis vertinimas vyravo), kitu atveju bandyta „paversti jį vienu iš kovos už Lietuvos nepriklausomybę etapų“⁹⁶. Ši D. Staliūno tezė buvo pagrįsta įvairių šaltinių analize, bet vadovėlių jis išsamiai nenagrinėjo (tekste duotos nuorodos į penkis vadovėlius), tad prasminga kelti klausimą, ar detalesnė vadovėlių analizė šią išvadą keičia. Taip pat prasminga atrodo tikrinti, kiek šie teiginiai galioja abiejų sukilimų vertinimams, nes nebuvo tokio atitinkamą laikotarpį perteikusio istorijos vadovėlio, kuriame apie juos *abu* nebūtų bent kažkiek parašyta. Abiejų sukilimų temos buvo įtrauktos ir į visas iki vienos mokyklinės programas. Vadinas, dėmesys teiktas ne vienam, o abiem sukilimams; ir mokyklinių programų sudarytojams, ir autoriams, kurie rašė Lietuvos istorijos vadovėlius, jie abu atrodė verti siauresnio ar platesnio pristatymo.

Kitam siužetui priskirtina tai, ką vėliausiai nuo XX a. 1-ojo dešimtmečio lietuvių publicistikoje ir literatūroje imta apibendrinti kaip *tautinį atgijimą, atbudimą* ar

⁹⁵ Apie tai jau rašyta anksčiau. Plg. SAFRONOVAS, Vasilijus. Who fought for national freedom? On the significance of the Great War in interwar Lithuania. *Acta Baltico-Slavica*, 2018, Vol. 42, pp. 189–215.

⁹⁶ STALIŪNAS, D. *Savas ar svetimas paveldas...*, p. 36–65, čia p. 46, 133, 142.

*atgimimą*⁹⁷, o kiek vėliau pradėta vaizduoti kaip *kovą su rusinimu*. Su pirmuoju siužetu šis buvo susijęs tuo, kad *rusinimas*, kaip minėta, dažnai aiškintas kaip režimo reakcija į sukilimus. Vien jau todėl *kova su rusinimu* galėjo būti pateikiama platesniame kontekste, į kurį pateko ir abu sukilimai.

Paprastai abu siužetai skirdavosi tuo, kad viename pasipriešinimas, kova buvo ginckluota, kitame neginckluota, viename vaidmenys dar labiau priskirti bajorams, o kitame – valstiečių, sodiečių kartai, kuri išaugo po baudžios panaikinimo. Bet ne vienas autorius tokių supaprastinimų vengė; kaip matysime, jie rodydavo bajorų vaidmenį *tautiniame atgimime*. Savo ruožtu, vaizduodami sukilimus, dauguma vadovėlių autorių pažymėdavo, kad abiejuose dalyvavo ne tik bajorai, miestiečiai, bet ir valstiečiai⁹⁸. Kaip vien bajorų iniciatyvą, vien jų reikalą abu sukilimus iš tiesų pateikė vos keli vadovėliai⁹⁹. Taigi vyravo samprata, kad sukilimams angažavosi skirtingi luomai. Tiesa, pažymint tai, paprastai buvo aiškiai nurodoma, kad skyrėsi ir jų interesai bei tikslai. Kai kuriais atvejais būtent šis „vienybės trūkumas“ buvo nurodomas kaip svarbus veiksnys, prisidėjęs prie nesėkmingos sukilimų baigties¹⁰⁰.

Kaip buvo aiškinami sukilėlių puoselėti tikslai? Tai buvo sukilimai *prieš Rusiją, rusus, rusų valdžią, norint nusikratyti rusais, rusų valdžia, rusų jungu, išsivaduoti iš rusų jungo*¹⁰¹. Bajorijos tikslai vertinti kaip mėginimai atkurti Respubliką, atgauti nepriklausomybę, iškovoti nepriklausomą Lenkiją, jie motyvuoti buvusios valstybės ilgesiu¹⁰²; dalis autorių išskyrė siekį sujungti Lietuvos žemes su Lenkija¹⁰³, kiti akcentavo pirmiausia luominių aristokratijos interesą kaip sukilimų impulsą – bajorai norėjo „savo teisių atgauti ir vėl

⁹⁷ Pirmojoje savo „Lietuvos istorijos“ laidoje J. Mačiulis Maironis dar rašė apie *pabudimą, pasikėlimą, prisikėlimą iš miego* (1891: 179, 181, 182). Trečiojoje laidoje jau atsiranda terminas *tautiškas atgimimas* (1906: 228, 237). Mykolas Römeris panašiu metu parašė plačią studiją, kurioje nagrinėjo tai, ką vadino lietuvių *odrodzenie narodowe* (RÖMER, Michał. Litwa. *Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego*. Lwów: Polskie towarzystwo nakladowe, 1908). Skyrius „Lietuvių tautos atgijimas“ bene pirmą kartą atsiranda A. Alekno vadovėlyje (1911: 91).

⁹⁸ Matulaitis 1918: 50–51, 58–60; Matulaitis 1923: 211–217, 239–252; Trečiokas 1923: 159, 168–172; Damijonaitis 1928: 101, 102; Norkus 1928: 295–296, 298; Matjošaitis 1929: 523–524, 527–528; Vasiliauskas 1933: 171, 177; Penkauskas 1934: 89–90, 98; Šležas, Malinauskas 1934: 85, 88; Šapoka 1936: 461–464, 469–471; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 112, 115; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 82, 87; Geniušas IV 1937: 112, 114; Šinkūnas et al. 1937: 527, 535; Trinkūnas 1937: 399, 406. Tik Alekna (1919: 228–229), kaip ir Daugirdaitė-Sruogienė (1935: 156) bei Geniušas (1937: 233–234, 237–239; 1940: 90–91, 101–104), valstiečius Lietuvoje mini dalyvavus tik 1863 m. sukilime.

⁹⁹ Alekna 1918: 117–120; Šinkūnas 1928: 98–101, 106–107.

¹⁰⁰ Pz., Matulaitis 1923: 214–215; Vasiliauskas 1933: 171; Šležas, Malinauskas 1934: 86–87.

¹⁰¹ Alekna 1918: 117, 119–120; Matulaitis 1918: 49; Alekna 1919: 222–223, 228–229; Klimaitis 1920: 87–88; Matulaitis 1923: 232; Trečiokas 1923: 159; Damijonaitis 1928: 100; Norkus 1928: 295–296; Šležas, Malinauskas 1934: 85–87; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 153–156; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 82, 87; Geniušas IV 1937: 112; Geniušas 1940: 90.

¹⁰² Matulaitis 1918: 58–60; Matulaitis 1923: 212–214; Alekna 1925: 54–55; Norkus 1928: 295–296; Penkauskas 1934: 89; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 155; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 111, 114; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 87; Šinkūnas et al. 1937: 534.

¹⁰³ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 82.

šalį valdyti¹⁰⁴. Iš visų vadovėlių autorių tik keturi aiškiai rašė, kad per 1863–1864 m. sukilimą Konstantinas Kalinauskas ar jo srovė gynė visiškos Lietuvos nepriklausomybės (ir nuo Lenkijos) idėją¹⁰⁵. Kokie motyvai lėmė, kad kitų vadovėlių autoriai šį faktą ignoravo, galima tik spėlioti¹⁰⁶. Kartu dalis autorių akcentavo atskirus valstiečių emancipacijos tikslus, kurie ne visais atvejais sutapo su bajorų tikslais. Valstiečiams esą pirmiausia rūpėjo asmens laisvė, išsivadavimas iš baudžiatvėros¹⁰⁷. Kaip rašė Stasys Matulaitis, „Lietuvos bajorija su neapykanta žiūrėjo į rusų valdžią ir svajavo apie išsivadavimą, o Lietuvos sodiečiai baudžiauninkai [...] troško laisvės ir atmainų, [...] nerimavo ir geidė savo vargingą gyvenimą palengvinti“¹⁰⁸. Kitų vadovėlių autoriai (pvz., A. Alekna), nors valstiečių dalyvavimą sukilimuose pažymėdavo, jokio paaiškinimo, kodėl jie juose dalyvavo, nepateikdavo¹⁰⁹.

Atsižvelgiant į visa tai, keltinas ir svarbiausias klausimas, ar vadovėlių turiniui ir abiem sukilimams taikytina D. Staliūno išvada, kad „sukilimas dažniausiai vadintas tiesiog „lenkmečiu“ ar „lenkų sukilimu“, t. y. įvykiu, kuris nėra lietuvių (tautinės) istorijos dalis“¹¹⁰. Ši išvada tikrai negali būti laikoma nepagrįsta; pirmiausia ją remia virtuali publikuotų atsiminimų. Vis dėlto, pirma, reikia pastebėti, kad didžioji dauguma vadovėlių autorių abiejų sukilimų įvykius Lenkijoje ir įvykius Lietuvoje vaizduodavo skyriumi. Tad nors A. Alekna ir suformulavo vėliau ir kitų autorių kartotą teiginį, kad sukilo „ir sulenkėjusi Lietuvos bajorija, pripratusi politikos dalykuose visame sekti paskui lenkus“¹¹¹, tas pats A. Alekna apie 1830–1831 m. įvykius formulavo šitaip: „Lenkai sukilo prieš Rusiją. Sukilo ir Lietuvos bajorai.“¹¹² Taigi ne visais atvejais buvo sudaromas įspūdis, kad čia būta bendrų lenkų ir lietuvių sukilimų; būta daug atvejų, kai įvykiai Lenkijoje ir Lietuvoje vaizduoti kaip paraleliniai sukilimai. Antra, tarp sukilimų Lenkijoje ir sukilimų Lietuvoje buvo rodomi skirtumai. Svarbiausias jų – ne vieno autoriaus teigta, kad Lenkijoje sukilimuose menčiau nei Lietuvoje dalyvavo valstiečiai¹¹³, o kai kurie net teigė, kad 1831 m. Žemaitijoje pirma sukilo valstiečiai, prie kurių tik vėliau jungėsi bajorai¹¹⁴. Turint omeny faktą, kad bajorija buvo laikoma „sulenkėjusia“,

¹⁰⁴ Trečiokas 1923: 159; Damijonaitis 1928: 101.

¹⁰⁵ Šinkūnas 1928: 107; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 156; Šinkūnas et al. 1937: 534; Trinkūnas 1937: 408.

¹⁰⁶ Viena aišku, mintis vadovėlių autoriams tikrai nebuvo neprieinama. Apie tai rašė JANULAITIS, Augustinas. *1863–1864 m. sukilimas Lietuvoje*. Kaunas: Krašto apsaugos ministerijos Literatūros skyrius, 1921, p. 15–17, 28.

¹⁰⁷ Matulaitis 1923: 212–214; Trečiokas 1923: 159; Damijonaitis 1928: 101; Norkus 1928: 295–296; Šležas, Malinauskas 1934: 85; Šapoka 1936: 461–464, 469–471.

¹⁰⁸ Matulaitis 1923: 212–214. Panašiai aiškino Šinkūnas et al. 1937: 527.

¹⁰⁹ Plg. Alekna 1918: 228–229.

¹¹⁰ STALIŪNAS, D. *Savas ar svetimas paveldas...*, p. 133.

¹¹¹ Alekna 1918: 119–120. Tezę kartojė Alekna 1919: 228–229; Damijonaitis 1928: 102; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 87.

¹¹² Alekna 1918: 117.

¹¹³ Plg. Matulaitis 1918: 58–60; Alekna 1919: 228–229; Matulaitis 1923: 244; Norkus 1928: 298; Šapoka 1936: 470–471 ir kt.

¹¹⁴ Trinkūnas 1937: 399.

valstiečių dalyvavimo akcentavimas vis dėlto buvo labai aiški nuoroda, kad tai nebuvo vien „lenkų sukilimai“. Ne pavienį, atsitiktinį, bet vyravusį siekį parodyti lietuvių ir Lietuvos sąsajas su sukilimais rodo ir tai, kad A. Alekno teiginį, jog „Lietuva labai nukentėjo“ dėl 1830–1831 m. sukilimo¹¹⁵, kiti autoriai performulavo taip, esą Lietuva dėl jo nukentėjo labiau nei Lenkija¹¹⁶. J. Norkus pasakojo, kad net numalšinus sukilimą Lenkijoje, „žemaičiai dar ilgai nenurimo, nenorėdami eiti baudžiavos ir mokėti vyriausybei mokesčių“¹¹⁷. Taigi vėl – bandymas parodyti kitokį nei Lenkijoje sukilimą.

Kai kurie autoriai žengė dar toliau. P. Penkauskas ir P. Šinkūnas rašė, kad 1831 m. sukilimas Lietuvoje kilo ne kaip reakcija į Lenkijoje jau prasidėjusį sukilimą, o kaip reakcija į tai, kad Rusijos kariuomenė, žygiuodama pro Lietuvą malšinti ano sukilimo, „čia pradėjo rinkti jaunos vyrus į kariuomenę“¹¹⁸. Taigi bandyta Lietuvos sukilimą pavaizduoti kaip savarankišką manifestaciją. Keliuose 4-ojo dešimtmečio vidury pasirodžiusiuose vadovėliuose sukilimai buvo perteikiami kaip nuo XIX a. pr. besitęsiančių lietuvių pastangų išsivaduoti ir jų laisvės troškimo epizodai, arba vienas ar abu sukilimai vaizduoti kaip virtinė įvykių vien Lietuvoje, arba, sukilimus aprašant, lenkų ir lietuvių sukilimų tautiniai skirtumai nebuvo akcentuojami¹¹⁹.

Taigi, nors P. Šležas, rašydamas apie 1831 m. sukilimą, buvo konstatavęs, kad jis „nedavė niekam naudos“ (panaši tezė, tiesa, ne vadovėliuose, buvo taikoma ir kitam sukilimui¹²⁰), Lietuvoje būta vadovėlių autorių, kuriems, regis, atrodė svarbiau per sukilimus parodyti lietuvių indėlį į bendrą emancipacinį, išsivadavimo iš Rusijos, judėjimą, nei projektuoti į praeitį tik XIX a. pabaigoje aiškiau išsiplėtojusius lietuvių ir lenkų politinių projektų skirtumus. Iš tiesų iš visų tarpukariu pasirodžiusių mums aktualių istorijos vadovėlių pavyko aptikti tik vieną, kurio autorius abu sukilimus aiškiai vaizdavo kaip su lietuviais nieko bendra neturinčius įvykius¹²¹. Tad iš dviejų polių, kuriuos pasiūlė D. Staliūnas, suvokimą apie antrojo svarbą, matyt, verta koreguoti, nurodant į pastangas paversti sukilimus ne tiek kovos dėl Lietuvos siužeto dalimi, kiek bendresnės emancipacinės (išsivadavimo) kovos siužeto elementu; vadovėlių turinys, matyt, labiau nei kiti šaltiniai demonstruoja stiprų būtent tokio polio dominavimą.

Antrasis (1863–1864 m.) sukilimas vadovėliuose buvo svarbus dar ir todėl, kad jo pasekmės, kaip minėta, dažnai sietos su *rusinimu*. Skyrių apie šį sukilimą vadovėliuose neretai sekdamas kitas skyrius, kuriame rašyta ne tik apie *rusinimą*, bet ir apie *tautinį atgimimą*. Tačiau panašiai kaip *rusinimo* sąvokos atveju, skirtinguose vadovėliuose

¹¹⁵ Alekna 1918: 117.

¹¹⁶ Damijonaitis 1928: 102; Norkus 1928: 295–296; Vasiliauskas 1933: 172.

¹¹⁷ Norkus 1928: 295–296.

¹¹⁸ Penkauskas 1934: 89; Šinkūnas et al. 1937: 527.

¹¹⁹ Plg. Šležas, Malinauskas 1934: 85–87; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 153; Geniušas 1940: 90, 102.

¹²⁰ Antai Juozas Miliauskas-Miglovara savo atsiminimuose apie 1863–1864 m. sukilimą rašė, kad „sukilimas buvo pradėtas ne savo laiku ir visai nereikalingas“ (MILIAUSKAS-MIGLOVARA, J[uo]zapas]. 1863 metų sukilimą atsiminus. *Karo archyvas*, 1925, t. II, p. 45).

¹²¹ Klimaitis 1920: 87–88.

buvo pateikiamos nevienodos traktuotės, kada prasidėjo ir ką apėmė lietuvių *tautinis atgimimas*. Tai buvo ne tiek skirtingų autorių požiūrių nesutapimo, kiek skirtingų traktuočių problema.

Panašu, kad pirmasis sumaištis į reikalą įnešė A. Alekna. Pirmojoje, dar prieš Didįjį karą išleistoje savo vadovėlio laidoje *lietuvių tautos atgijimą* jis siejo su baudžiamos panaikinimu, o *atgijimo* pradžią aiškino *tautinio susipratimo kilimu* kitose tautose ir tuo, kad, panaikinus baudžiamą, susidarė didesnis būrys „mokytų lietuvių, išėjusių iš valstiečių“¹²². 1918 m. vadovėlio laidoje lietuvių *tautinio atgijimo aušrą* autorius jau regėjo Žemaitijoje XIX a. pradžioje ir su XIX a. 7-ojo dešimtmečio permainingomis nebesiejo. *Lietuvių tautinį kilimą* čia A. Alekna matė kaip ilgalaikį procesą, kurio pradžia nuo Rusijos imperijos valdžios sprendimų nepriklausė: *rusinimo* politika, jo teigimu, šį procesą „sutrukdė [...], bet jo visai nesustabdė“.¹²³ Bet čia A. Alekna nesustojo ir toliau sprendė klausimą, kaip vaizduotinas *tautinis atgimimas*. Išplėstoje savo vadovėlio laidoje skyrių apie tai jis suskirstė į du poskyrius, pasakojimą apie *atgijimo aušrą* pradėdamas laikotarpiu iki 1863 m., o apie patį *atgijimą* pasakodamas jau po 1905 m.¹²⁴ Taigi tas pats autorius (ne bet koks, bet tas, kurio vadovėliai, anot Z. Ivinskio, ilgą laiką buvo svarbiausi) trijuose savo vadovėliuose perteikė tris nesutampančias sampratas, kaip traktuoti lietuvių *tautinį atgimimą*.

Pavaizduoti jį buvo iššūkis ir kitų vadovėlių autoriams. 3-iajame dešimtmetyje A. Alekna toliau pasakojo apie *tautinį atgijimą* nuo XIX a. pradžios¹²⁵; jam antrino J. Norkus¹²⁶. Iš tiesų ši nuostata buvo įtvirtinta 1919 m. pradžios mokyklų programoje, kuri siūlė tarsi dvi su tuo susijusias temas: *Lietuvių tautinės sąmonės kilimas* ir *Tolesnis lietuvių tautinės sąmonės kilimas*¹²⁷. S. Matulaitis ir Jonas Trečiokas *atgijimo, atgimimo* pradžią siejo su baudžiamos panaikinimu ir Suvalkija, nors kartu rašė ir apie ankstesnį etapą. Vienas teigė, kad XIX a. pr. „didžiausiai subruzdavo Lietuvos šviesuomenė“, ir vadino tai *visuomenės judėjimu Lietuvoje*, skirdamas tai nuo *tautinio lietuvių atgijimo*¹²⁸; kitas rašė, kad XIX a. pirmojoje pusėje Lietuvoje *tautinis judėjimas* (dar vadino jį *demokratinio judėjimu*) vyko „Lietuvos bajorų tarpe“, o XIX a. antrojoje pusėje – „Lietuvos sodiečių tarpe“¹²⁹. Juozas Damijonaitis nebuvo toks kūrybingas ir vienoje vadovėlio vietoje *tautiško atgimimo* pradžią siejo su lotyniškų raidžių draudimu, kitur – su Žemaičių vyskupo Juozapo Arnulfo Giedraičio veikla XIX a. pradžioje¹³⁰. P. Šinkūnas *tautiškojo*

¹²² Alekna 1911: 92–93.

¹²³ Alekna 1918: 124–125.

¹²⁴ Alekna 1919: 225–228, 237–241.

¹²⁵ Alekna 1925: 55–58.

¹²⁶ Norkus 1930: 311–313; ypač iš A. Alekno pasiskolinta mintis „Spaudos uždraudimas sutrukdė lietuvių tautos atgijimą, bet visai jo nesustabdė“ (p. 312).

¹²⁷ Švietimo Ministerijos pradedamųjų mokyklų laikinoji programa, 1919-10-18. *Mokykla ir gyvenimas*, 1921, Nr. 10–11, p. 21.

¹²⁸ Matulaitis 1918: 61, 63; Matulaitis 1923: 217–230, 253–258.

¹²⁹ Trečiokas 1923: 162–163, 165, 174.

¹³⁰ Damijonaitis 1928: 116, 126.

atgijimo laikotarpio pradžią datavo 1883 m., kai lietuvių „tautinei sąmonei žadinti“ buvo įkurta *Auszra*, nors apie lietuvių *tautinės sąmonės kilimą* rašė nuo XIX a. pradžios¹³¹, o P. Klimaitis sąvokos *tautinis atgimimas* ar į ją panašios nevartojo išvis, o apie *naujos gadinės* pradžią lietuviams rašė po 1904 m.¹³²

4-ajame dešimtmetyje dalis autorių toliau sekė A. Alekna, rašydami apie *tautinės sąmonės kilimą, tautinį susipratimą, tautinį atgimimą* kaip visą XIX a. ir XX a. pradžią apimančią procesą¹³³. Dalis pakeitė ankstesnę nuomonę ir apie *tautiškąjį atgimimą* pasakojo nuo Jono Basanavičiaus ir *Auszros* laikų¹³⁴. Keli vadovėliai aiškaus atsakymo į klausimą nepateikė: S. Matjošaitis, P. Šležas ir I. Malinauskas bei J. Geniušas siejo sąvoką su konkrečių asmenybių, pradedant Simonu Daukantu, veikla¹³⁵. 1935 m. ne tik vadovėliuose, bet ir mokyklinėse programose įsitvirtino nuostata, kad lietuvių *tautinis atgimimas* ar *atgijimas* sietinas su *spaudos draudimo* laikotarpiu¹³⁶. Nepaisant to, dalis autorių vis dar pateikdavo įvairius sprendimus (nors mokyklinė programa to ir nereikalavo) – kartais labiau painiojusius nei davusius aiškų atsakymą – kaip integruoti į sampratą ankstesnius reiškinius. Antai A. Šapokos redaguotame darbe J. A. Giedraičio ir kitų veikla Žemaitijoje vadinama *tautiškuoju Žemaičių bajorų sąjūdžiu*¹³⁷. J. Geniušas darė skirtumą tarp *tautinio gyvenimo* (Žemaitijoje), kuris, anot jo, vyko po 1831 m. sukilimo, ir *tautinio atgimimo* po *baudžios panaikinimo*¹³⁸. J. Trinkūnas vardijo virtualią lietuvių tautinės sąmonės kėlėjų XIX a. pirmojoje pusėje, bet nuo *Auszros*, jo teigimu, „atsibudo visa lietuvių tauta, atgimė tautos susipratimas“¹³⁹. P. Šležo ir Vaclovo Čižiūno vadovėlyje irgi bandyta daryti skirtumą tarp lietuvių *tautinio atgimimo* ir *tautinio sąjūdžio*, kuris „suprantamas kaip susidomėjimas lietuvių tautos praeitimi, jos kalba ir dainomis“, buvo kilęs iš Vilniaus universiteto ir „užkrėtė“ žemaičių bajorus, tad reikėsi ne tik Teodoro Narbutto, Adamo Mickiewicziaus, Józefo Ignacy'io Kraszewskio, S. Daukanto, Motiejaus Valančiaus veikloje, bet ir Žemaitijoje kaip žemaičių bajorų tautinis sąjūdis¹⁴⁰. Tačiau autorių daryta skirtis ne visai įtikina, nes tame pat vadovėlyje jie rašė, esą lietuvių sąjūdis „dar kitaip vadinamas tautinis atgimimas nebesustojo ir Vilniaus universitetą uždarius (1832)“, o „tikrasis tautinis atgimimas prasideda baudžiąvą panaikinus (1861).“¹⁴¹ Taigi *sąjūdis*

¹³¹ Šinkūnas 1928: 102–103, 112–117.

¹³² Klimaitis 1920: 87–88.

¹³³ Penkauskas 1934: 93–94, 112; Vasiliauskas 1937: 212–219.

¹³⁴ Matjošaitis 1938: 585; Norkus 1939: 230.

¹³⁵ Matjošaitis 1929: 530–532; Šležas, Malinauskas 1934: 94; Geniušas IV 1937: 118.

¹³⁶ Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 161; Šapoka 1936: 495, 497; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 98–104; Geniušas 1937: 234, 248; Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas, p. 23; Vidurinės mokyklos programų projektai. *Mokykla ir gyvenimas*, 1936, Nr. 7–9, Priedas, p. 76.

¹³⁷ Šapoka 1936: 455.

¹³⁸ Geniušas 1937: 234, 248.

¹³⁹ Trinkūnas 1937: 402–403, 414.

¹⁴⁰ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 79–81, 98–04.

¹⁴¹ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 98.

galėjo būti vadinamas *atgimimu*, bet pradinukams, kuriems buvo skirtas jų vadovėlis, dar turėjo būti aiškus skirtumas tarp *atgimimo* ir *tikrojo atgimimo*.

Klausimas apie *tautinio atgimimo* pradžią buvo daugiau nei datavimo klausimas. Pirma, nuo jo priklausė klišės, kad lietuvių bajorija *sulenkėjo* ir su moderniuoju lietuviškumu jai buvo nepakeliui, „atsparumas“. Antra, skirtingi *atgimimo* aiškinimai darė įtaką suvokimui, kas apskritai tai buvo – vien kultūrinė veikla, kurią gerokai sunkiau buvo pavaizduoti kaip vienokią ar kitokią *kovą*, ar kažkas daugiau. Trečia, nuo to priklausė ir klausimas, kas laikytini *atgimimo* arba *kovos*, kai ji buvo sugestijuojama, herojais.

Kovos ir *kovotojų* klausimą čia būtina aptarti detaliau, nes jam buvo skiriamas tam tikras dėmesys ir vadovėliuose. Mokyklinėse programose vienokią ar kitokią *kovą* imta reikalauti aptarti istorijos pamokose 4-ajame dešimtmetyje ir tik vidurinėse mokyklose. 1930 m. ir 1939 m. vidurinės mokyklos integruotame kurse buvo tema, vadinta *kova dėl spaudos, kova dėl lietuviškos spaudos*, o 1936 m. ir 1939 m. integruotame kurse – *kova dėl lietuviškų pamaldų bažnyčiose*¹⁴². Šie pokyčiai programose turėjo įtakos ir vadovėlių turinio kaitai.

3-iajame dešimtmetyje įtakingiausias lietuvių veiklos kaip kovos pateikimo šalininkas buvo A. Alekna. Jo vadovėliuose buvo skirta vietos tam, ką autorius vadino *kova dėl lietuviškų raidžių*,¹⁴³ ta kova buvo rodoma kaip tautos atsakas į Rusijos vyriausybės pastangas *surusinti* lietuvius, apie ją pasakota atskirai nuo informacijos apie lietuvių *tautinį atgijimą*. Pats A. Alekna apie tokią kovą pasakojo tik vidurinėms mokykloms skirtuose vadovėliuose; savo pradžiamokslyje apie jokią kitą su lietuviais XIX a. susijusią kovą, išskyrus sukilimus, jis nerašė; be to, pažymėjo, kad po 1863–1864 m. sukilimo įvestos „didelės baudmės taip įbaugino visuomenę, kad mintis pasiliuosuoti iš Rusijos valdžios ilgam laikui buvo palaidota“¹⁴⁴. A. Alekno mintis 3-iajame dešimtmetyje kartojo dar kelių vadovėlių autoriai¹⁴⁵, bet kituose vadovėliuose tuo metu taip pat nebuvo rašoma apie kokią nors kitą lietuvių kovą nei sukilimus¹⁴⁶. Tiesa, S. Matulaitis pažymėjo, kad lietuvių „tautinis atgyjimas laikui bėgant įgijo vis griežtesnio priešvaldiško, vis labiau revoliucinio pobūdžio“¹⁴⁷. Dar kiti autoriai gal tiesiog nežiūrėjo į kovą kaip į tautai priskirtiną savybę. Antai J. Norkus nurodė vieną vienintelį kovotoją „dėl lietuvių teisių, dėl Lietuvos laisvės“ – Vinčą Kudirką¹⁴⁸.

Tačiau nuo 4-ojo dešimtmečio lietuvių veikla XIX a. antrojoje pusėje ir XX a. pr. vadovėliuose buvo pateikiama vis kovingiau. V. Daugirdaitė-Sruogienė buvo kukliausia,

¹⁴² Istorijos programa vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms. *Švietimo darbas*, 1930, Oficialinis skyrius, Nr. 11, 545; Vidurinės mokyklos programų projektai. *Mokykla ir gyvenimas*, 1936, Nr. 7–9, Priedas, p. 76; *Vidurinių mokyklų programos...*, p. 123.

¹⁴³ Alekna 1918: 122; Alekna 1919: 233.

¹⁴⁴ Alekna 1925: 55.

¹⁴⁵ Damijonaitis 1928: 115–117, 126; Matjošaitis 1929: 529.

¹⁴⁶ Plg. Matulaitis 1918; Matulaitis 1923; Trečiokas 1923.

¹⁴⁷ Matulaitis 1923: 257.

¹⁴⁸ Norkus 1928: 301.

kai rašė apie *kovą su girtybe* ir *Auszros* bendradarbių ir platintojų drąsų stojimą į *kovą su rusų valdžia*¹⁴⁹. Panašu, kad jai mielesnis buvo lietuvių kaip kankinių, o ne kovotojų vaidmuo, nes autorė teigė, kad „žiaurius rusų persekiojimus [...] lietuviai iškentė“¹⁵⁰. P. Penkauskas rašė apie 40 metų trukusią kovą tarp *lietuvių* ir *rusų*, kovą su rusifikacija, kurią „lietuviai viena savo nepaprasta ištverme laimėjo ir rusus nugalėjo“¹⁵¹. Panašiai kito vadovėlio autoriai nurodė, kad „kova už lietuvišką spaudą truko net 40 metų“, ir vaizdavo ją kaip lietuvių ir *rusų valdžios / rusų* dvikovą¹⁵². J. Geniušui 40 metų truko „atkakli kova už gimtąjį lietuvišką žodį“, kova, kuri irgi buvo redukuojama į kovą tarp *rusų* ir *lietuvių*¹⁵³. Daugiausia apie *kovą su rusinimu* rašyta keliuose 1936–1937 m. paskelbtuose vadovėliuose, kurių du buvo skirti pradinėms, vienas – vidurinėms mokykloms. Vieno pradinukams skirto vadovėlio autoriai aiškino, kad „rusinimo darbas tuojau susidūrė [...] su [...] lietuviais“, kurie „tokiems jo [M. Muravjovo] užmanymams griežtai pasipriešino. Iš to kilo kelių dešimčių metų kova, kurią vis dėlto lietuviai laimėjo“¹⁵⁴. Be tautinio sąjūdžio aprašymo, autoriai pateikė ir *kovos su Lietuvos rusinimu* pavyzdžių: tėvai neleido vaikų į *rusintojų mokyklas*, žmonės priešinosi vienuolynų ir bažnyčių uždarymui, vaikai *rusų mokyklose* atsisakydavo rusiškai melstis¹⁵⁵. Taip pat autoriai rašė apie kitą kovos formą, vykusią XX a. pradžioje, t. y. *kovą dėl lietuvių tautos teisių*¹⁵⁶. Kito pradinukams skirto vadovėlio autorius apie kovą rašė jau nuo pat padalijimų, kai, anot jo, „lietuviai visi kaip vienas šoko gintis“¹⁵⁷. Vidurinėms mokykloms skirtame A. Šapokos redaguotame vadovėlyje apie *kovą su rusinimu, pasipriešinimą rusinimui* irgi rašyta ne vienoje vietoje; tam buvo skirtas ir atskiras poskyris¹⁵⁸.

Taip pat svarbu, kad dauguma autorių, pasakodami apie vienokią ar kitokią lietuvių kovą, pateikė ją atsietai su *tautinio atgimimo* temos – taip, kaip kadaise pirmasis padarė A. Alekna. Tik M. Vasiliauskas šias temas stengėsi susieti¹⁵⁹, A. Šapokos redaguotame vadovėlyje poskyris *Kova su Lietuvos rusinimu ir pravoslaviniu* tapo poskyrio *Tautiškasis atgimimas* dalimi, o 1939 m. tokia *kovos dėl lietuviškos spaudos* siužeto subordinacija pagaliau buvo įtvirtinta ir vidurinių mokyklų programoje¹⁶⁰.

Tie, kas vadovėliuose rašė apie kolektyvinę lietuvių kovą, pateikė ją kaip nesmurtinę ir laimėtą kovą, kurios svarbiausiu iškovojimu buvo laikomas 1904 m. balandžio 24 d. (gegužės 7 d.) caro Nikolajaus II patvirtintas Rusijos Ministrų komiteto nutarimas,

¹⁴⁹ Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 154, 163.

¹⁵⁰ Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 158.

¹⁵¹ Penkauskas 1934: 108. Panašiai Vasiliauskas 1933: 182.

¹⁵² Šležas, Malinauskas 1934: 91–92.

¹⁵³ Geniušas 1937: 244–245.

¹⁵⁴ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 91.

¹⁵⁵ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 104–107.

¹⁵⁶ Šležas, Čižiūnas VI 1936: 111.

¹⁵⁷ Trinkūnas 1937: 395.

¹⁵⁸ Šapoka 1936: 499, 505, 507–510.

¹⁵⁹ Vasiliauskas 1933: 179–182.

¹⁶⁰ *Vidurinių mokyklų programos...*, p. 123.

tarpukariu dažniausiai vadintas *spaudos atgavimu*. „Mažytė tauta apgynė savo teises prieš didžiulį milžiną“, – rašė P. Šležas A. Šapokos redaguotame vadovėlyje¹⁶¹. Tačiau kiek iš tiesų tai buvo lietuvių laimėjimas, vadovėlių skaitytojams nebūtinai turėjo būti aišku, nes nutarimo pasirodymo priežastis vadovėliai aiškino skirtingai. Viename pirmųjų vadovėlių A. Alekna tik konstatavo faktą, bet nematė reikalo aiškinti jo priežastį¹⁶². Tačiau vėliau įsigalėjo aiškinimas, svarbiausio lietuvių iškovojo nuopelnus priskyres japonams (!). Aiškinta, kad *spaudos atgavimas* buvo valdžios reakcija į 1904 m. vasario mėn. prasidėjusį Rusijos ir Japonijos karą, esą dėl jo valdžia pasidarė nuolaidesnė; dalis autorių teigė, kad, prasidėjus karui, valdžia bijojo, jog lietuviai sukils, todėl suteikė jiems nuolaidą, o V. Daugirdaitė-Sruogienė aiškino, kad tai buvusi *rusų* prevencinė priemonė baiminantis, jog gali sukilti „pavergtosios tautos ir vakaruose [...], tarp kitų, ir lietuvių“¹⁶³. Taigi vyravo aiškinimas, kad kovojo lietuviai, bet *rusai* nusileido lietuviams tik prispausti japonų. Su Rusijos ir Japonijos karu *lietuvių* ir *rusų* dvikovos baigtį nesiejo vos vienas kitas vadovėlis. Juose aiškinta, kad *spaudos draudimo* panaikinimą vis dėlto lėmė šios priemonės nelogiškumas, nes valdžia nesuvaldė nelegalių knygų platinimo; suvokimas, kad priemonė nepasiekė tikslo, nedavė pageidaujamo rezultato, nes lietuviai per keturis dešimtmečius taip ir nepriėmė graždankos¹⁶⁴. Taigi lietuvių atkaklumas, kaip kovos baigtį lėmęs veiksnys, nurodytas mažesnėje dalyje vadovėlių.

Vadų ir herojų panteonas

Kiekviena kova turi turėti savo herojus ir vedlius. Du XIX a. sukilimai, *tautinis atgimimas* ir *kova su rusinimu* nebuvo išimtis. Lygindami mokyklinių programų ir vadovėlių turinį, čia taip pat galime matyti tam tikras tendencijas.

Aptardamos sukilimus, dauguma programų eksplicitiškai nenurodė jokių personažų, bet 1935 m. pradžios mokyklų programoje atsirado potėmė „Kun. A. Mockevičiaus didvyriškumas“¹⁶⁵. *Tautinio atgimimo* didvyrių gretos programose siaurėjo. 1919 m. pradžios mokyklų programa į jas įtraukė A. Mickiewiczų, T. Narbutą, S. Daukantą,

¹⁶¹ Šapoka 1936: 515. Laimėjimo prieš „milžiną“ alegorija nebuvo P. Šležo išradimas. Ji vartota ir publicistikoje (plg. Spaudos sukaktuvės. *Trimitas*, 1924-05-08, Nr. 186, p. 1).

¹⁶² Alekna 1919: 237.

¹⁶³ Matulaitis 1923: 258; Trečiokas 1923: 175; Damijonaitis 1928: 127; Matjošaitis 1929: 529–530, 532; Vasiliauskas 1933: 181; Šležas, Malinauskas 1934: 104; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 165; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 136–137; Geniušas 1937: 257; Geniušas IV 1937: 129; Šinkūnas et al. 1937: 549.

¹⁶⁴ Alekna 1925: 58; Šapoka 1936: 513–515; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 110; Norkus 1939: 238–239. Tiesa, P. Šležas apie 1904 m. sprendimą pasakojo Rusijos ir Japonijos karo bei 1905 m. revoliucijos kontekste, bet tiesiogiai šie įvykių su *spaudos atgavimu* nesiejo (Šležas, Čižiūnas VI 1936: 110). A. Šapokos redaguotoje istorijoje jis rašė: „Gražinti spaudą lietuviams buvo svarbu dar ir todėl, kad prasidėjus karui su Japonija, buvo reikalinga ramybė valstybės viduje“ (Šapoka 1936: 515). Ankstesnį supaprastintą aiškinimą po to kiek niuansavo ir Vasiliauskas 1937: 226–227.

¹⁶⁵ Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas, p. 20.

M. Valančių, J. Basanavičių ir V. Kudirką; nuo 1925 m. dviejų pirmųjų kaip aptartinių potemių programose nebeliko, o likęs ketvertas savo pozicijas programose išlaikė iki 1935 m.; 1936 ir 1939 m. vidurinių mokyklų programos jokių *tautinio atgimimo* asmenybių kaip potemių aptarinėti nebesiūlė. Tačiau į 1935 m. pradžios, 1936 m. ir 1939 m. vidurinių mokyklų programas kaip aptartina potemė buvo įtrauktas kuopinis kovotojas – *knygnešiai*¹⁶⁶.

Kaip ir kitais atvejais, vadovėliuose tuo klausimu būta kur kas daugiau variacijų. Pirminėje A. Alekno vadovėlio versijoje *lietuvių tautos atgijimas* turėjo vieną vienintelę dėmesio vertą asmenybę – vyskupą M. Valančių (jo svarbą paryškino ir į vadovėlį įdėta portretinė nuotrauka)¹⁶⁷. Vėlesnėje vadovėlio laidoje tokio išskirtinio vyskupo vaidmens eksponavimo A. Alekna atsisakė. Ten „pirm[aisiais] tautos vadov[ais] ir švietėj[ais] iš valstiečių“ jis įvardijo ne tik M. Valančių, bet ir S. Daukantą. Be jų, buvo paminėta virtinė kitų *tautinio atgijimo* asmenybių: vyskupas J. A. Giedraitis, Dionizas Poška, Simonas Stanevičius, kun. Bonaventūra Gailevičius, kun. Kiprijonas Juozapas Nezabitauskis, Kajetonas Rokas Nezabitauskis, kun. Antanas Tatarė¹⁶⁸. Išplėstinėje laidoje asmenybių sąrašas dar pailgėjo; į jį dabar pateko ir vienas 1863–1864 m. sukilėlių vadų kun. Antanas Mackevičius, tačiau J. Basanavičius, V. Kudirka ir daugelis kitų A. Alekna neegzistavo¹⁶⁹. Lyginant su kitais vadovėliais, sunku nepastebėti, kad kun. A. Alekna išskyrė daugiau dvasininkų. Nepaisant to, kad mokyklinės programos, kaip minėta, reikalavo aptarti J. Basanavičių ir V. Kudirką, šiems neatsirado vietos nei vėlesnėse A. Alekno vadovėlio laidose, nei jo parengtame pradžiamokslyje¹⁷⁰. Vysk. J. A. Giedraičio, vysk. M. Valančiaus ir S. Daukanto vardai, dažnai paryškinti, atvirksčiai, juose stabiliai užsifiksavo. Tai bent iš dalies paaiškina, kodėl A. Alekna galėjo būti svarbu papasakoti apie lietuvių *tautinio atgimimo aušrą* Žemaitijoje; būtent tai leido išryškinti pirmiausia dvasininkų, J. A. Giedraičio ir M. Valančiaus, indėlį į *tautinį atgimimą*. Kad tai turėjo būti A. Alekno ketinimai, išduoda ir jo pateikta nuoroda papildomos medžiagos skyriuje „Kova dėl lietuviškų raidžių“ minimais klausimais ieškoti *Tėvynės sarge*¹⁷¹, jokių kitų, taip pat ankstesnių lietuvių leidinių (*Auszros, Varpo*) nerekomenduojant (A. Alekna ir pats buvo *Tėvynės sargo* bendradarbis).

¹⁶⁶ Švietimo Ministerijos pradedamųjų mokyklų laikinoji programa, 1919-10-18. *Mokykla ir gyvenimas*, 1921, Nr. 10–11, p. 21; Programa ketverių metų pradžios mokykloms. *Švietimo darbas*, 1925, Nr. 10, p. 1045; Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas, p. 20; Vidurinės mokyklos programų projektai. *Mokykla ir gyvenimas*, 1936, Nr. 7–9, Priedas, p. 76; *Vidurinių mokyklų programos...*, p. 123.

¹⁶⁷ Alekna 1911: 91–96.

¹⁶⁸ Alekna 1918: 124–126.

¹⁶⁹ Alekna 1919: 225–241.

¹⁷⁰ Alekna 1920: 70–73; Alekna 1923: 90–95; Alekna 1923 P: 200–214; Alekna 1925: 54–59; Alekna 1934: 85–89.

¹⁷¹ Alekna 1919: 233; Alekna 1923 P: 206.

Herojų sąrašas, kurį pasiūlė A. Alekna, dar ilgai darė įtaką ir kitiems autoriams¹⁷². Rimtesnę alternatyvą jam buvo pasiūlęs tik S. Matulaitis, kuris, nors ir skyrė gerokai mažiau dėmesio dvasininkams, *tautos atgijimo* kontekste irgi vardijo XIX a. pradžios ir vidurio asmenybes¹⁷³.

J. Basanavičių ir V. Kudirką pirmasis savo vadovėlyje įvardijo P. Klimaitis, tačiau čia jiems buvo skirtas vos vienas sakinys. J. Basanavičių, Joną Šliūpą, V. Kudirką, Joną Jablonskį ir kitus, „kurie šoko savųjų gelbėti“, P. Klimaitis pateikė kaip pagrindinius *spaudos draudimo* laikų herojus¹⁷⁴. Tačiau kol vadovėliuose atsirado temos apie J. Basanavičių ir V. Kudirką, kurių pradžios mokyklų programose reikalauta nuo 1919 m., turėjo praeiti dar kiek laiko. Pirmieji jas įvedė J. Damijonaičio ir P. Šinkūno kraštotyros (krašto mokslo) vadovėliai 1926–1928 m.¹⁷⁵ Įdomu, kad J. Damijonaičiui „Vincas Kudirka buvo Lietuvos didvyris“¹⁷⁶, o J. Basanavičius tokio vertinimo dar nenusipelnė. P. Penkauskas bene pirmasis nepagailėjo J. Basanavičiui nuopelnų; jam jis – „žymiausias to [*Auszros – V. S.*] laikotarpio lietuvių veikėjas“¹⁷⁷. M. Vasiliausko vadovėlyje iš pradžių pakako vietos tik J. Basanavičiui, V. Kudirka atsirado vėlesnėje laidoje¹⁷⁸. Nuo 1926 m. J. Basanavičius ir V. Kudirka buvo kone kiekvieno vadovėlio, kuriame pasakota apie Lietuvos istoriją, veikėjai. V. Daugirdaitė-Sruogienė pirmoji savo vadovėlyje *tautinio atgimimo* kontekste papasakojo ne tik apie J. Basanavičių ir V. Kudirką, bet greta jų paminėjo ir Vydūną (Vilhelmą Storostą) bei J. Šliūpą, kaip pagrindinius lietuvių Prūsijoje ir Amerikoje *dvasios kėlėjus* bei *žadintojus*¹⁷⁹. Ja vėliau sekė kai kurie kiti vadovėliai. Kai kuriuose vėlyvuosiuose vadovėliuose, greta J. Basanavičiaus ir V. Kudirkos, dar minėtos ir kitos personalijos, pvz., Maironis¹⁸⁰, bet tai buvo pavieniai atvejai.

Taigi herojų sąrašą, nustatytą mokyklinių programų, dalis vadovėlių ėmė atliepti 3-iojo dešimtmečio viduryje. Tačiau „nukrypimų“ būta beveik kiekviename vadovėlyje, o didelei jų daliai buvo būdinga dar ir tai, kad konkrečias personalijas vadovėliai minėjo aptardami ir abu XIX a. sukilimus, nors mokyklinės programos to visai nereikalavo.

¹⁷² Plg. Damijonaitis 1926: 147–148; Norkus 1927: 282; Norkus 1933: 318–319; Norkus 1936: 216–217. P. Penkauskui *lietuvių tautinės sąmonės kilimo* kontekste svarbūs A. Mickiewiczius „ir net lenkai – Kondratavičius, Narbutas ir kiti“, D. Poška, S. Stanevičius, Laurynas Ivinskis, S. Daukantas ir M. Valančius; dviem pastariesiems jis skyrė ir atskirus skyrius (1931: 89–90, 90–94), ypač išskirdamas M. Valančių. Kunigui P. Penkauskui vyskupas M. Valančius – „didelis lietuvių tautos mokytojas ir tautinės sąmonės kėlėjas“ (1931: 93).

¹⁷³ Matulaitis 1918: 63; Matulaitis 1923: 217–230, 254. Plg. Trečiokas 1923: 163–164, 174; Matjošaitis 1929: 530; Vasiliauskas 1933: 174–176.

¹⁷⁴ Klimaitis 1920: 88.

¹⁷⁵ J. Damijonaitis iš pradžių (1926: 130–131) juodu tik įvardijo *kovos dėl raidžių* siužetę; atskiri jiems skirti skyriai atsirado papildytoje laidoje (1928: 135–140), kaip ir skyriai M. Valančiui ir S. Daukantui (1928: 128–132). Atskirais skyriais pirmasis visus keturis aiškiai išskyrė P. Šinkūnas (1928: 103–106, 112–117).

¹⁷⁶ Damijonaitis 1928: 140.

¹⁷⁷ Penkauskas 1931: 99.

¹⁷⁸ Plg. Vasiliauskas 1933: 182–184; 1937: 219–224.

¹⁷⁹ Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 162–165.

¹⁸⁰ Šležas, Čiziūnas VI 1936: 98.

1830–1831 m. sukilimo Lietuvoje pateiktyse pagrindinė personalija buvo Antanas Gelgudas (rečiau minėtas Henrykas Dembiński, A. Šapokos istorijoje vienintelėje paminėta Emilija Pliaterytė)¹⁸¹. Pasakodami apie 1863–1864 m. sukilimą, dauguma vadovėlių įvardijo K. Kalinauską, kun. A. Mackevičių, Zigmantą Sierakauską, dalis taip pat įvardijo Boleslovą Kajetoną Kolišką¹⁸². 4-ajame dešimtmetyje beveik į kiekvieną vadovėlį buvo dedami dalies jų portretai, o J. Norkus 1936 m. trims pirmiesiems skyrė trumpas biogramas¹⁸³. Tai darsyk patvirtina, kad vadovėlių autoriai sukilimams skyrė kur kas daugiau dėmesio nei reikalauta. Tiesa, pagrindinė su 1863–1864 m. sukilimu asociacijas kėlusi figūra, ko gero, vis dėlto buvo M. Muravjovas: dauguma vadovėlių ne tik pasakojo apie šį antiherojų, bet ir skelbė jo iliustracijas.

Bet 3-iojo dešimtmečio viduryje svarbus ne tik kaip J. Basanavičiaus ir V. Kudirkos įtvirtinimo vadovėliuose laikas. Nuo 3-iojo dešimtmečio vidurio vadovėliuose, pasakojant apie lietuvių *tautinį atgimimą*, pradėta atkreipti dėmesį ne tik į inteligentus ar rašto žmones, bet ir į „liaudies“ atstovus. Jų reikėjo norint įtikinamiau parodyti, kad visai tautai priskiriamoje kovoje iš tiesų dalyvavo skirtingų sluoksnių atstovai. Svarbiausiu herojumi čia tapo kuopinis personažas – *knygnešiai*. Nors mokyklinėse programose jie atsirado, kaip minėta, tik 1935 m., pirmą kartą labai aiškiai jie įvardijami P. Šinkūno kraštotyros (krašto mokslo) vadovėlyje 1926 m.; ten jau atsirado ir svarbiausias *knygnešių* siužetą reprezentavęs veidas – Jurgis Bielinis¹⁸⁴. Dar iki 1935 m. *knygnešius* kaip svarbius *kovos su rusinimu* siužeto dalyvius vienaip ar kitaip perteikė ne vienas vadovėlis. Dažniausiai jie vaizduoti kaip drąsūs, pasiaukoję žmonės. Tai „didelis būrys pasišventusių žmonių“¹⁸⁵, „kurie didvyriškai aukodamiesi, gabena knygas į Lietuvą, tylūs, kuklūs didvyriai, kurie išsaugojo lietuviškumą sunkiaisiais spaudos draudimo ir lietuvių persekiojimo laikais“¹⁸⁶, „didvyriai, kuriuos reikia su pagarba minėti, nes jie, nesigailėdami savo laisvės ir gyvybės, nešė lietuvių tautai brangias lietuviškas knygas“.¹⁸⁷

¹⁸¹ Matulaitis 1918: 51; Matulaitis 1923: 211–217; Daminojaitis 1926: 114; Norkus 1927: 217; Matjošaitis 1929: 524–525; Vasiliauskas 1933: 171; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 153; Geniušas 1936: 203; Norkus 1936: 214; Šapoka 1936: 463–464; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 82–83; Geniušas IV 1937: 112; Čižiūnas 1940: 211–214.

¹⁸² Matulaitis 1918: 59; Matulaitis 1923: 245, 250; Trečiokas 1923: 170; Šinkūnas 1928: 106–107; Penkauskas 1931: 95; Vasiliauskas 1933: 177; Šležas, Malinauskas 1934: 87–89; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 155–156; Geniušas 1936: 209; Norkus 1936: 217–222; Šapoka 1936: 471–472; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 115; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 87–90; Geniušas 1937: 114–115; Šinkūnas et al. 1937: 533–535; Trinkūnas 1937: 407–408; Čižiūnas 1940: 216–219.

¹⁸³ Norkus 1936: 220–222.

¹⁸⁴ Anot autoriaus, „tas žmogus visą savo amželį persekiojamas kovojo su Rusų valdžia, gabendamas iš Prūsų ir skleisdamas žmonėse lietuviškas knygas“ (Šinkūnas 1928: 110–111, čia 111). Plg. panašiu metu pasirodžiusiame J. Damijonaičio krašto mokslo vadovėlyje *knygnešiai* dar neįvardijami, nors apie juos rašoma kaip apie *žmones* (Damijonaitis 1926: 130–131). Be J. Bielinio, kai kurie vadovėliai taip pat minėjo Martyną Sideravičių (plg. Šležas, Čižiūnas IV 1936: 132; Vasiliauskas 1937: 216–218; Šinkūnas et al. 1937: 538–539).

¹⁸⁵ Penkauskas 1931: 97.

¹⁸⁶ Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 162.

¹⁸⁷ Geniušas IV 1937: 121.

Įdomu, kad vos *knygnešių* tema atsirado mokyklinėse programose, A. Šapokos redaguotoji istorija romantizuotą jų įvaizdį gerokai kvestionavo. Apie *knygnešius* ten rašyta taip: „Knygas vežiojo visoki škaplierininkai, o kartais net žydai kromelininkai, nes iš jų būdavo neblogo uždarbio. Tačiau to darbo vadai dirbo iš tikro pasiaukojimo tautai. Ir pagaliau jie laimėjo kovą.“¹⁸⁸ Po to ir dalis kitų vadovėlių *knygnešių* vaidmenį pristatė gerokai santūriau nei anksčiau¹⁸⁹.

Be *knygnešių*, dar vienas liaudį reprezentavęs *kovos su rusinimu* herojų pavyzdys buvo Kražių bažnyčios gynėjai. 1935 m. ši tema buvo įtraukta į pradžios mokyklos programą¹⁹⁰. Vietos jiems atsirado kai kuriuose 4-ojo dešimtmečio vadovėliuose¹⁹¹: vieni Kražių skerdynes pateikė labiau kaip Rusijos valdžios baisumo įrodymą, kiti – kaip lietuvių kovos argumentą. Tačiau su *knygnešiams* teikiama reikšme jie galynėtis negalėjo¹⁹².

Taigi herojų sąrašas nebuvo baigtinis. Jis nuolat kito, priklausomai nuo įvairių veiksnių, įskaitant politinius pokyčius Lietuvoje. Geriausia to iliustracija – Antano Smetonos, o paskui ir Juozo Tūbelio įtraukimas į *kovos su rusinimu* dalyvių gretas kai kuriuose 4-ojo dešimtmečio vadovėliuose¹⁹³. Juos vadovėlių autoriai pavaizdavo kaip mokinių, kurie „rusų mokyklose“ atsisakydavo „rusiškai melstis“, pavyzdžius.

Naujoji Lietuva – kas ją pagimdė?

Dar vienas iššūkis, kurį istorijos vadovėliai atliepė ir sprendė nevienodai, buvo rasti būdą, kaip papasakoti apie Lietuvos tapsmą nepriklausoma valstybe. Kada ir kaip tai įvyko, nebuvo savaime suprantama tarpukariu. Pagrindiniai pasakojimo elementai, dėl kurių nesutarta, buvo du. Pirmas, ar Lietuvos nepriklausomybė buvo palankiai susiklosčiusių išorės aplinkybių padarinys, ar veikiau aktyvaus lietuvių veikimo rezultatas? Antras, kurie konkrečiai lietuviai labiausiai prisidėjo prie nepriklausomos valstybės atsiradimo?

Pirmu atveju klausimas buvo svarbus, nes nuo jo taip pat priklausė, ar Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą buvo galima traktuoti kaip lietuvių iškovojimą. Dauguma

¹⁸⁸ Šapoka 1936: 499.

¹⁸⁹ Antai P. Šležas ir V. Čižiūnas parašė, kad *knygnešiai* „buvo labai drąsūs“, bet kitų jų veiklą sureikšminančių apibūdinimų nepateikė (Šležas, Čižiūnas VI 1936: 99–100; plg. Čižiūnas 1940: 227–228).

¹⁹⁰ Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas, p. 20.

¹⁹¹ Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 164; Norkus 1936: 234, 235; Šležas ir Malinauskas 1934: 102–103; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 132–134; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 105–107; Geniušas IV 1937: 127–128; Vasiliauskas 1937: 224–225; Šinkūnas et al. 1937: 545–547; Trinkūnas 1937: 418–420; Čižiūnas 1940: 231–232; Geniušas 1940: 194–195.

¹⁹² Daugiau apie Kražių siužeto reikšmę Lietuvoje tarpukariu žr.: MAČIULIS, Dangiras. Kražių skerdynės: nuo įvykio iki laisvės kovų simbolio. *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis*, 2013, t. 16, p. 25–47.

¹⁹³ Šležas, Malinauskas 1934: 103; Šležas, Čižiūnas IV 1936: 135; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 107–108. 1940 m. laidoje šie konkretūs pavyzdžiai dingo: Čižiūnas 1940: 232–233.

vadovėlių prielaidų tokiai traktuotei ilgą laiką nesudarė, nes nepriklausomos Lietuvos atsiradimą vaizdavo kaip vien išorės arba pirmiausia išorės aplinkybių padarinį.

Pirmasis tai pasiūlė A. Alekna. Rašydamas apie ilgąjį XIX šimtmetį, savo vadovėliuose lietuvių jis iš esmės nevaizdavo kaip aktyvių veikėjų. Vienintelė išimtis buvo didelė dalimi kultūrinis *tautinio atgijimo* kontekstas. Apie jį A. Alekna rašė, kad „lietuviai, kovodami dėl atgavimo sau spaudos, priprato prie didesnio veiklumo, išmoko tvirčiau ginti savo teises“¹⁹⁴. Tačiau pats A. Alekna iš to išvados nedarė, ir, pasakodamas apie Rusijos, o paskui Vokietijos veiksmus, iniciatyvą visą laiką priskyrė Rusijai ir Vokietijai, o ne lietuviams. Ne visi kitų vadovėlių autoriai sekė A. Alekna. Jau minėta, kad dauguma vadovėlių rašė apie abiejų XIX a. sukilimų sąsajas su lietuviais ir lietuvių dalyvavimą juose. Maža to, dalis autorių 1905 m. įvykius irgi pateikė kaip *lietuvių sukilimą ar sukilimą Lietuvoje*¹⁹⁵. Tačiau priartėjus prie Pirmojo pasaulinio karo ir nepriklausomybės klausimo, noras rodyti iniciatyvą lietuvių pusėje daugumai vadovėlių autorių kažkur dingdavo. Galbūt tą lėmė mokyklinės programos, kurios visos Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo temą siejo su Didžiojo karo, taigi išorinio veiksnio, tema. Labiau akcentuoti vidaus aplinkybes ir lietuvių iniciatyvą vadovėliuose pradėta tik 4-ojo dešimtmečio vidury. Iki tol vidurinėse mokyklose didelę įtaką tebedarė A. Alekno formuluotės, kad „geresnės ateities viltį“ Lietuvai nešė Didysis karas¹⁹⁶, o pradinukams aiškinta, jog „politinės nelaisvės pančiai“ lietuviams tiesiog „nukrito“¹⁹⁷.

Akcentuodami išorės aplinkybes, dauguma autorių kaip svarbiausią minėjo tautų apsisprendimo principo išskėlimą. Pirmasis apie jį vadovėliuose prabilo A. Alekna. „Iškelta tautų apsisprendimo, liuosybės obalsis. Visoms tautoms, didesnėms ir mažesnėms pripažinta teisė apsispręsti, pačioms nustatyti savo gyvenimą“, – rašė jis¹⁹⁸. Bet A. Alekna nekonkretizavo, nei kas konkrečiai šį principą išskėlė, nei iš kur lietuviai apie jį išgirdo, nei kaip jis juos paveikė. Dauguma vadovėlių autorių šią mintį išplėtojo, priskirdami principo išskėlimo nuopelnus JAV prezidentui Woodrow Wilsonui¹⁹⁹. Kaip rašė P. Šležas ir I. Malinauskas, „dar tebesiaučiant Didžiajam karui, Amerikos prezidentas paskelbė, kad visos tautos, kurios tik norės, galės gauti nepriklausomybę. Lietuva [...] tuojau ėmė rūpintis, kad galėtų savo kraštą tvarkyti savarankiškai, – būti nepriklausoma.“²⁰⁰ Tai, kad W. Wilsonas jį viešai išskėlė 1918 m. pradžioje, o lietuviai apie nepriklausomybę ėmė kalbėti gerokai anksčiau, jiems, matyt, neatrodė esminis nesutapimas. Faktą, kad W. Wilsonas šį terminą perėmė iš bolševikų, reaguodamas į gal jau dešimtmetį

¹⁹⁴ Alekna 1919: 237.

¹⁹⁵ Šinkūnas 1928: 120; Norkus 1930: 313; Daugirdaitė-Sruogienė 1935: 165; Šapoka 1936: 516–518; Šinkūnas et al. 1937: 549; Trinkūnas 1937: 421. M. Vasiliauskas dėstė, kad 1905 m. Lietuvą iš Rusijos pasiekė „revoliucinis judėjimas“ (Vasiliauskas 1937: 228–229).

¹⁹⁶ Alekna 1918: 127; ji kartota ir vėlesnėse vadovėlio laidose.

¹⁹⁷ Alekna 1925: 60.

¹⁹⁸ Alekna 1918: 127.

¹⁹⁹ Trečiokas 1923; Damijonaitis 1928; Šležas, Malinauskas 1934; Daugirdaitė-Sruogienė 1935; Šležas, Čižiūnas VI 1936; Geniušas 1937; Geniušas IV 1937.

²⁰⁰ Šležas, Malinauskas 1934: 108.

plėtotą jų diskursą, dauguma vadovėlių autorių irgi ignoravo (W. Wilsono ir bolševikų tautų apsisprendimo sampratos, žinoma, skyrėsi). Tik P. Šinkūnas ir J. Norkus tautų apsisprendimo teisės principą susiejo su Rusijos revoliucija²⁰¹. Vienintelėje A. Šapokos istorijoje šis principas, nors ir buvo paminėtas, nebuvo laikomas nei svarbiu faktoriumi, nei impulsu lietuviams skelbiant nepriklausomybę. Ir buvo vos keli vadovėliai, kur šio principo svarba nebuvo minima išvis²⁰².

Antras svarbus išorės faktorius vadovėlių autoriams buvo vokiečiai ir jų planai. Pirmasis vokiečius kaip aktyviają šalį ėmė vaizduoti A. Alekna: 1917 m. Vilniaus konferencija įvyko leidus vokiečiams, vokiečiai taip ieškojo būdų, kaip užtikrinti, kad užimti kraštai „norėtų patys susijungti su Vokietija“, Brest Litovske vokiečiai davė pažadų, o vėliau pripažino Lietuvos nepriklausomybę²⁰³. Iniciatyvą vokiečių pusėje, vokiečių planus, jų taktikos pakeitimą kaip esminį išorės veiksnį Lietuvos nepriklausomybei paskelbti pristatė ir kiti autoriai²⁰⁴. Tačiau 4-ajame dešimtmetyje tai nebebuvo išvis arba nebuvo taip akivaizdžiai minima, nes dauguma vadovėlių autorių nepriklausomybės paskelbimą ėmė vaizduoti labiau ne kaip vokiečių projektą ir lietuvių angažavimąsi jam, o kaip lietuvių iniciatyvą ir gebėjimą išnaudoti vokiečių planus savo tikslams²⁰⁵.

Dalis vadovėlių autorių išskyrė ir trečią išorės veiksnį – Rusijos ir Vokietijos revoliucijas. Kai kurie vadovėliai pradinukams tai, kad „sugriuvo Vokietija ir Rusija“, vaizdavo kaip esminį faktorių²⁰⁶; apie tai buvo užsimenama ir dalyje integruotų vadovėlių vidurinėms mokykloms²⁰⁷.

Tik 4-ajame dešimtmetyje klausimą apie tai, kas labiau akcentuotina, išorės veiksniai ar lietuvių iniciatyvos ir gebėjimas pasinaudoti susiklosčiusiomis išorės aplinkybėmis, vaizduojant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, imta spręsti pirmenybę teikiant antrajai alternatyvai²⁰⁸. Tačiau daugumai Lietuvos istorijos vadovėlių šiuo klausimu vis dar trūko balanso: nusvėrus svarstyklės vidaus veiksniams, išorės faktoriams pradėta skirti labai mažai dėmesio. Kiek labiau subalansuotą vaizdą šiuo klausimu siūlė tik dalis vėlyviausiųjų istorijos vadovėlių²⁰⁹.

²⁰¹ Norkus 1927: 285; Šinkūnas 1928: 122.

²⁰² Penkauskas 1931; Norkus 1936.

²⁰³ Alekna 1918: 126–127; Alekna 1919: 242–243 (cit. p. 243); Alekna 1925: 60.

²⁰⁴ Trečiokas 1923: 175; Damijonaitis 1926: 155–156; Norkus 1927: 285–286; Penkauskas 1931: 108–110; Trinkūnas 1937: 422–425.

²⁰⁵ Pirmasis apie tai aiškiau užsiminė Trečiokas 1923: 175–176. Ypač pabrėžtinai tai pavaizduota A. Šapokos redaguotoje istorijoje, kur vokiečių okupacinė valdžia yra veiksnys, į kurį lietuviams tenka atsižvelgti, su ja vesti derybas, bet tai nėra lemiančioji, aktyvioji pusė (Šapoka 1936: 538–539, 541–545).

²⁰⁶ Alekna 1925: 60 (cit.); Šinkūnas 1928: 122; Penkauskas 1931: 108. Plg. Vasiliauskas 1933: 188–190; Šinkūnas et al. 1937: 552–553.

²⁰⁷ Norkus 1927: 285–286.

²⁰⁸ Pirmasis tą aiškiai akcentavo Matjošaitis 1929: 532. Ypač ryšku tai šiuose vadovėliuose: Šležas, Malinauskas 1934; Daugirdaitė-Sruogienė 1935; Šapoka 1936; Šležas, Čižiūnas IV 1936; Šležas, Čižiūnas VI 1936.

²⁰⁹ Vasiliauskas 1933: 188–190; Norkus 1936: 241–242; Geniušas 1937: 266–268; Geniušas IV 1937: 132–133; Čižiūnas 1940: 246–251

Antras klausimas apie lietuvius, labiausiai prisidėjusius prie nepriklausomos valstybės atsiradimo, irgi nebuvo sprendžiamas vienareikšmiškai. Suprantama, kad vienoks ar kitoks šio klausimo sprendimas reikšdavo kolektyvinių pastangų vaizdavimą, bet parašyti, kad nepriklausomybe rūpinosi tiesiog „Lietuva“, kaip sugestijavo kai kurie vadovėlių autoriai²¹⁰, aiškiai nepakako. Dauguma vadovėlių šį klausimą sprendė užsimindami ar plačiau papasakodami apie Lietuvos Tarybą ir jos 1918 m. vasario 16 d. Nutarimo gimimą, kurio kontekste 4-ajame dešimtmetyje kuo toliau, tuo ryškiau minėtas A. Smetona. Apie tai, kad nepriklausomybę pirmą kartą Taryba paskelbė 1917 m. gruodžio 11 d., užsiminė vos du vadovėliai, vienas jų tik netiesiogiai²¹¹. Nei gruodžio 11 d., nei vasario 16 d. deklaracijos nebuvo svarbios tik vienam autoriui – J. Trečiokui. Dar parlamentarizmo laikotarpiu parašytas šio socialdemokratinių pažiūrų autoriaus vadovėlis teigė: 1917 m. Vilniaus konferencija „nusprendė, kad Lietuva turi būti visai nepriklausoma valstybė“, o Steigiamasis Seimas „paskelbė Lietuvą nepriklausoma valstybe“²¹². Suprantama, autorius čia turėjo omeny Steigiamojo Seimo 1920 m. gegužės 15 d. deklaraciją. Po 1926 m. valstybės perversmo režimui Lietuvoje pradėjus krypti autoritarizmo linkme, Lietuvos Tarybos ir jos 1918 m. vasario 16 d. Nutarimo eksponavimas buvo papildoma proga pademonstruoti A. Smetonos vaidmenį²¹³.

Tačiau taip pat pastebėtina, kad nors beveik visi vadovėliai akcentavo Lietuvos Tarybą ir jos Nutarimą, ne visų autoriams atrodė, kad tai jau išsemia klausimą. Pirmiausia, dalis jų pasakojimą apie Tarybą ir lietuvių visuomenininkus, per Didįjį karą likusius Vokietijos okupuotame regione²¹⁴, papildė bent keliais sakiniais ar stambesne pastraipa apie Didžiojo karo lietuvių pabėgėlius Rusijoje, jų saviorganizacijos pastangas, kaip ir apie faktą, kad dar 1917 m. gegužės mėn. Petrograde sušauktas Rusijos lietuvių seimas ne tik „nutarė reikalauti Lietuvai nepriklausomybės“, bet ir „tuo reikalu [...] įteikė atatinamoms Rusijos vyriausybės įstaigoms savo nutarimus ir reikalavimus“²¹⁵. Toks lietuvių pabėgėlių visuomeninės ir politinės veiklos vaizdavimas vadovėliuose tarsi ir neneigė Lietuvos Tarybos vaidmens, bet jį iš esmės papildė tuo, kad a) Lietuvos nepriklausomybe rūpinosi ne vien Lietuvos Taryba ir Vokietijos okupuotame regione likę lietuvių visuomenininkai; b) Nepriklausomos Lietuvos idėjos palaikymas turėjo platesnių lietuvių sluoksnių paramą. Svarbu pastebėti, kad apie šią pabėgėlių veiklą pirmiausia rašė tie autoriai (J. Norkus, J. Geniušas, V. Čižiūnas), kurie patys per Didįjį

²¹⁰ Šležas, Malinauskas 1934: 108.

²¹¹ Šležas, Malinauskas 1934: 111–112; Šapoka 541–542.

²¹² Trečiokas 1923: 175–176.

²¹³ Net kelis sykius jo vaidmenį išskyrė, pvz., Šležas, Čižiūnas VI 1936: 126–128.

²¹⁴ Daugiau apie juos rašė, pvz., Vasiliauskas 1933: 188–190, išskyręs 1915 m. Vilniuje susikūrusį penkių vyrų komitetą, kuriam priklausė A. Smetona, Jurgis Šaulys, Juozas Stankevičius, Steponas Kairys ir P. Klimas, kurio vienas tikslų buvo „rūpintis Lietuvos nepriklausomybe“.

²¹⁵ Norkus 1927: 285.

karą patyrė priverstinę migraciją į Rusijos gilumą²¹⁶. Taigi tokį šių autorių elgesį galima paaiškinti noru perteikti ir savo patirtis.

Bet būta ir kito intereso. 4-ojo dešimtmečio pabaigos vadovėliuose atsiranda pasakojimai ne tik apie Lietuvos Tarybos ar pabėgėlių Rusijoje, bet ir apie svetur per Didįjį karą gyvenusių lietuvių paramą nepriklausomybės idėjai²¹⁷. Tokias gaires brėžė ir 1935 m. pradžios bei 1936 m. ir 1939 m. vidurinių mokyklų programos, kuriose atsirado raginimas nušviesti mokiniams ir *lietuvių inteligentų veiklą vokiečių okupacijoje ir Rusijoje, ir lietuvių rūpesčius dėl nepriklausomybės atstatymo kituose kraštuose*²¹⁸.

Taigi čia, matyt, reikėtų kalbėti apie tendenciją, kai klausimas, kaip buvo atkurta Lietuvos valstybė, 4-ojo dešimtmečio viduryje ir pabaigoje buvo sprendžiamas vis aiškiau rodant pirmiausia lietuvių iniciatyvas ir aktyvumą, sykiu demonstruojant plačią lietuvių paramą Lietuvos nepriklausomybės idėjai, o ne rodant ją kaip siauros grupės, Lietuvos Tarybos, sprendimą. Tai, kad šios tendencijos stebimos A. Šapokos redaguotoje istorijoje, būtų galima aiškinti tuo, jog skyrių apie Didįjį karą ir nepriklausomą Lietuvą rašė P. Klimas – per Didįjį karą aktyvus lietuvių visuomenininkas ir Lietuvos Tarybos narys. Tačiau vien šis argumentas tendencijos nepaaiškina, nes daugiau dėmesio lietuvių aktyvumui ir mažiau dėmesio vokiečių iniciatyvoms vadovėliai ėmė teikti keleri metai iki pasirodant A. Šapokos vadovėliui. Tad jos atsiradimas veikia sietinas su platesniais ir didelį atgarsį visuomenėje turėjusiais pokyčiais Lietuvos ir Vokietijos santykiuose, kurie prasidėjo apie 1930 m., o ypač suaktyvėjo 1933–1935 m.²¹⁹, taip pat su tuo metu stiprėjusiu „Tautos vado“ kultu, dėl kurio nerašyti plačiai apie A. Smetonos indėlį į Lietuvos nepriklausomybę darėsi tiesiog nebepatogu²²⁰.

Išvados

Kai 1990 m. buvo paskelbta Lietuvos nepriklausomybė, tai buvo pretenzija į 1940 m. nutrauktos nepriklausomybės tęstinumą. Santykis su tą nepriklausomybę 1940 m. nutraukusiu režimu tada jau buvo aiškus. Kitaip buvo Lietuvoje laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų. Nors 1918 m. valstybė irgi buvo atkurama, istorijos vadovėlių analizė rodo, kad nebūta sutarimo, nei kas konkrečiai buvo atkurta (Lietuva, egzistavusi iki Liublino unijos, ar tai, kas buvo panaikinta 1795 m.), nei kaip traktuoti 1795–1918 metų

²¹⁶ Norkus 1927: 285; Norkus 1936: 240–242; Geniušas 1937: 265–266; Čižiūnas 1940: 248.

²¹⁷ Vasiliauskas 1933: 188; Šapoka 1936: 532–541; Šležas, Čižiūnas VI 1936: 123–128; Čižiūnas 1940: 247–248.

²¹⁸ Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas, p. 23; Vidurinės mokyklos programų projektai. *Mokykla ir gyvenimas*, 1936, Nr. 7–9, Priedas, p. 77; *Vidurinių mokyklų programos...*, p. 123.

²¹⁹ Daugiau apie juos: SAFRONOVAS, Vasilijus. Neumann-Sass-Prozess als Ausdruck fundamentalen Wandels in den Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland. *Annaberger Annalen*, 2013, Nr. 21, S. 9–34.

²²⁰ Plg. pokytį konkrečiau vadovėlio skirtingose laidose: Matjošaitis 1929: 532; 1938: 588–590.

istoriją. Vadovėliuose sutarta, kad Lietuva egzistavo ir šiuo laikotarpiu, bet rakto, kaip jį suvokti, bei konsensuso, kaip pavaizduoti dinamiką tarp svetimųjų galių ir lietuvių aktyvumo, trūko. Valstybė, kurios raida kadaise buvo nutraukta, nuo tarpukario Lietuvos amžininkų kartos buvo pernelyg nutolusi; asmenine patirtimi grįsto santykio su ja nebebuvo.

Rašant apie Lietuvos istoriją, vadovėliuose vyravo siekis perteikti tautos istoriją – papildoma kliūtis kažkuriai valstybingumo istorijos versijai įsigalėti. Niuansuotas Liublino unijos aiškinimas, palikęs galimybę Lietuvos valstybei egzistuoti ir po 1569 m., kaip ir aiškiau suformuluota žinia, kad nepriklausomybės pabaigą senajai Lietuvai reiškę 1795-ieji, mokyklinėse programose ir vadovėliuose atsirado tik 4-ajame dešimtmetyje. Nepaisant to, vyravo nuostata tą pabaigą aiškinti „susidėjimu su lenkais“, valstybės pakrikimu, faktu, kad nepriklausomybę saugojo tik vienas luomas; lemiančią išorės veiksnio įtaką aiškiau atskleidė vos keli vadovėliai.

Dauguma vadovėlių į Rusijos ir visų trijų „dalytojų“ veiksmus naikinant Respubliką XVIII a. pabaigoje žiūrėjo vengdami aiškių moralinių nuosprendžių, tad ir po to sekusį Rusijos valdymą Lietuvoje vien ar beveik vien negatyviai apibūdino tik mažuma vadovėlių. Juose sutarta, kad svarbiausias neigiamas Rusijos valdymo bruožas buvo *rusinimas*. Tačiau nors dalis autorių tai suvokė kaip „amžiną“ Rusijos valdymo Lietuvoje bruožą, vyravo aiškinimas, kad *rusinti* lietuvius ar Lietuvą Rusija kone mechaniškai imdavosi tik reaguodama į sukilimus. Palyginti su aktualesne Vokietijos valdymo patirtimi, kuri buvo vadinama *okupacija* ir pateikiama išskirtinai negatyviai, apie Rusijos valdymą Lietuvoje pasakota gerokai nuosaikiau. Tam bus padariusios įtaką ir asmeninės patirtys: vadovėlių autoriai buvo gimę Rusijos imperijoje, kaip ir jų tėvai bei seneliai, tai švelnino norą rodyti Rusijos valdymą vien negatyviai, kitaip nei daugelį šokiravęs ir trauminių įspaudų palikęs, atmintyje dar „šviežias“ Vokietijos valdymo periodas.

Bendra vadovėliuose beįsigalinti tendencija tarpukariu buvo parodyti lietuvius po 1795 m. kaip laisvės siekčius, spaudai ir suvaržymams nepasidavusius aktyvius veikėjus. Ši tendencija implikavo dėmesį virtinei siužetų ir personažų. Iš jų svarbiausi buvo du XIX a. sukilimai (kartais buvo pridedamas ir trečias, 1905 m.), *tautinis atgimimas* ir *kova su rusinimu* (4-ajame dešimtmetyje vis tvirčiau pradėti jungti į vieną siužetą) ir siužetas, pasakojęs apie Lietuvos valstybės atkūrimą. Bet vadovėlių ir mokyimo programų turinio analizė rodo, kad kiekvienas šių siužetų turėjo gausybę variacijų; autorių įsivaizdavimai, kaip jie turi būti pateikiami, nebūtinai derėjo vienas su kitu; tiems įsivaizdavimams darė įtaką tiek asmeninės patirtys ir simpatijos, tiek ir bendri Lietuvos (geo)politinės orientacijos pokyčiai. Tad į mokyklinių programų turinį pamažu koduoto ir atminimo politikos tendenciją primenančio pasakojimo apie lietuvių laisvės kovą kelias į vadovėlius buvo ilgas ir komplikotas.

Vadovėlių turinio analizė stipriau nei tai buvo daroma ligšiolinių tyrinėtojų leidžia konstatuoti siekį paversti 1830–1831 m. ir 1863–1864 m. sukilimus bendresnės lietuvių emancipacinės (išsivadavimo) kovos siužeto elementu. Tą liudija ir vadovėlių autorių

pastangos parodyti Lietuvoje ir Lenkijoje vykusius sukilimus kaip paralelinius, besiskiriančius, įtraukusius lietuvius, ir abiejų XIX a. sukilimų konkrečių personalijų aptarimas vadovėliuose, nors mokyklinėse programose to visai nereikalauta.

Vaizduojant *tautinį atgimimą*, lietuvių reakcijas į *rusinimą* ir pastangas atkurti Lietuvos valstybę, didžioji problema buvo ne tik rasti būdą, kaip parodyti visa tai kaip lietuvių *kovą*, bet ir suderinti skirtingus autorių interesus. Perteikdami tuos siužetus, vadovėliai skirtingai traktavo beveik viską. Nesutarta, kada prasidėjo, kiek truko *tautinis atgimimas*, kas buvo jo pagrindiniai vėliavnešiai, ar *atgimimas* priklausė nuo Rusijos imperijos politikos, ar tauta *sąmoningėjo* savaime. Pirminė nuostata, kad atgimime dalyvavo vien iš valstiečių kilusioji lietuvių karta, keitėsi; atgimimo samprata galiausiai įtraukė ir XIX a. pr. reiškinius bei (Žemaitijos) bajorijos dalyvavimą. Pirmųjų vadovėlių autorius kunigas A. Alekna rodė stipresnę dvasininkų vaidmenį *atgimime* ir pabrėžtinai neįtraukė programose numatytų temų, skirtų J. Basanavičiui ir V. Kudirkai. Galiausiai tapo svarbu parodyti ne vien inteligentų dalyvavimą, tad pirma vadovėliuose, o paskui ir mokyklinėse programose basanavičius ir kudirkas vis labiau keitė kuopiniai herojai (*knygnešiai*, gerokai mažesniu mastu Kražių bažnyčios gynėjai), reprezentavę liaudies kovą ir įtikinamiau rodę, kad visai tautai priskiriamoje kovoje iš tiesų dalyvavo skirtingų sluoksnių atstovai. *Rusinimas* irgi aiškintas įvairiai, sutarta, kad lietuviai su juo kovojo, bet, aiškinant svarbiausią iškovojimą (1904 m. gegužės 7 d.), vyravo nuostata lietuvių iškovojimo nuopelnus priskirti ne lietuvių atkaklumui, o japonams.

Klausimo, kiek lietuviai ilgajame XIX amžiuje vaizduotini kaip sąmoningai ir aktyviai siekiantys laisvės, svarba ypač atsiskleidė pateikiant skirtingas traktuotes to, kaip buvo atkurta Lietuvos valstybė. 4-ojo dešimtmečio vidury vadovėliuose po truputį įsigalėjęs didesnis vidaus aplinkybių, lietuvių iniciatyvų skelbiant nepriklausomybę akcentavimas, kaip ir išplėstas būrys aktorių, kurie rūpinosi Lietuvos nepriklausomybe, irgi liudija, kad supratimas, jog taip vaizduoti lietuvius būtina, jau buvo atsiradęs ir beįsitvirtinęs.

Bibliografija

Istorijos vadovėliai

1. Alekna 1911 – ALEKNA, A[ntanas]. *Lietuvos istorija*. Kaunas: Šv. Kazimiero draugija, 1911.
2. Alekna 1918 – ALEKNA, A[ntanas]. *Lietuvos istorija*. Antroji pataisytoji ir padidintoji laida. Kaunas: Šv. Kazimiero draugija, 1918.
3. Alekna 1919 – ALEKNA, Antanas. *Lietuvos istorija*. Praplatintoji laida. Kaunas: Šv. Kazimiero draugija, 1919.

4. Alekna 1920 – ALEKNA, A[ntanas]. *Lietuvos istorija*. Trečioji laida (trumpesnioji). Kaunas: Šv. Kazimiero draugija, 1920.
5. Alekna 1923 – ALEKNA, Antanas. *Lietuvos istorija*. Ketvirta trumpesnioji laida. Tilžė [Kaunas]: Šv. Kazimiero draugija, 1923.
6. Alekna 1925 – ALEKNA, Antanas. *Lietuvos istorijos pradžiamokslis*. Kaunas: Šv. Kazimiero draugija, 1925.
7. Alekna 1934 – ALEKNA, Antanas. *Lietuvos istorija*. Šeštas trumpesnysis pataisytas leidimas. Kaunas: Šv. Kazimiero draugija, 1934.
8. Čižiūnas 1940 – ČIŽIŪNAS, V[aclovas]. *Istorijos vadovėlis prad. mokyklos V ir VI skyriams*. Antras pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius [Kaunas]: Sakalas, 1940.
9. Damijonaitis 1926 – DAMIJONAITIS, J[uozas]. *Krašto mokslo skaitymų rinkinys. Ketvirtajam pradžios mokyklos skyriui skaitymo knygos*. Kaunas-Marijampolė: Dirva, 1926.
10. Damijonaitis 1928 – DAMIJONAITIS, J[uozas]. *Krašto mokslo skaitymų rinkinys. Ketvirtajam pradžios mokyklos skyriui skaitymo knygos*. Antrasis leidimas. Kaunas-Marijampolė: Dirva, 1928.
11. Daugirdaitė-Sruogienė 1935 – DAUGIRDAITĖ-SRUOGIENĖ, V[anda]. *Lietuvos istorija: vadovėlis gimnazijoms*. Kaunas: Sakalas, 1935.
12. Geniušas 1936 – GENIUŠAS, J[uozas]. *Istorijos vadovėlis pradžios mokyklos V ir VI skyriui*. Kaunas-Marijampolė: Dirva, 1936.
13. Geniušas 1937 – GENIUŠAS, J[uozas]. *Istorijos vadovėlis pradžios mokyklos V ir VI skyriui*. [Antroji laida.] Kaunas-Marijampolė: Dirva, 1937.
14. Geniušas 1940 – GENIUŠAS, J[uozas]. *Istorijos vadovėlis pradžios mokyklos V ir VI skyriui*. III ištaisytas leidimas. Vilnius-Kaunas-Marijampolė: Dirva, 1940.
15. Geniušas III 1940 – GENIUŠAS, J[uozas]. *Istorijos vadovėlis vidurinių mokyklų trečiajai klasei*. Kaunas: Spaudos fondas, 1940.
16. Geniušas IV 1937 – GENIUŠAS, J[uozas]. *Lietuvos istorijos vadovėlis pradžios mokyklų IV skyriui*. Kaunas: A. Ptašeko knygynas, 1937.
17. Klimaitis 1912 – [KLIMAITIS, Pranas] PRANAS. *Lietuvos istorija. Pradedamosioms mokykloms vadovėlis*. Vilnius: Martyno Kuktos spaustuvė, 1912.
18. Klimaitis 1920 – [KLIMAITIS, Pranas] PRANAS. *Lietuvos istorija. Vadovėlis pradedamosioms mokykloms*. Ketvirtasis leidimas. [Kaunas]: Švyturys, 1920.
19. Mačiulis 1891 – [MAČIULIS, Jonas] ZANAVYKAS, Stanslovas. *Apsakymai apie Lietuvos praeigą*. Tilžė: Otto von Mauderode, 1891.
20. Mačiulis 1906 – [MAČIULIS, Jonas] MAIRONIS (Š. M-lis). *Lietuvos istorija*. Trečią kartą atspausdinta ir pertaisyta. Petropolis: Lietuvių laikraštis, 1906.
21. Matjošaitis 1929 – [MATJOŠAITIS, Stasys] ESMAITIS. *Sakalėlis. Ketvirtosios knygos pradžios mokyklai: ketvirtam skyriui*. Antras leidimas. Kaunas: Spaudos fondas, 1929.
22. Matjošaitis 1938 – [MATJOŠAITIS, Stasys] ESMAITIS. *Sakalėlis. Ketvirtosios knygos pradžios mokyklai*. Vienuoliktas leidimas. Kaunas: Spaudos fondas, [1938].

23. Matulaitis 1918 – MATULAITIS, S[asys]. *Lietuvių tautos istorija*. Voronežas: [Lietuvių draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpiti] Kultūros ir švietimo sekcija, 1918.
24. Matulaitis 1923 – MATULAITIS, S[asys]. *Lietuvių tautos istorija*. Kaunas-Vilnius: Švyturys, 1923.
25. Norkus 1927 – NORKUS, J[onas]. *Visuotinė istorija vidurinei mokyklai*. Kaunas: Spaudos fondas, 1927.
26. Norkus 1928 – NORKUS, J[onas]. *Visuotinė istorija vidurinei mokyklai*. II-sis pataisytas leidimas. Kaunas: Spaudos fondas, 1928.
27. Norkus 1930 – NORKUS, J[onas]. *Visuotinė istorija vidurinei mokyklai*. III-sis pataisytas leidimas. Kaunas: Spaudos fondas, 1930.
28. Norkus 1933 – NORKUS, J[onas]. *Visuotinė istorija vidurinei mokyklai*. IV-sis pataisytas leidimas. Kaunas: Spaudos fondas, 1933.
29. Norkus 1936 – NORKUS, J[onas]. *Istorijos vadovėlis V ir VI pradžios mokyklos skyriams*. Kaunas: Spaudos fondas, 1936.
30. Norkus 1939 – NORKUS, J[onas]. *Istorijos vadovėlis V ir VI pradžios mokyklos skyr.* III-ji laida. Kaunas: Spaudos fondas, 1939.
31. Penkauskas 1931 – PENKAUSKAS, [Pranas]. *Lietuvos istorija. Vadovėlis 4-tam pradžios mokyklos skyriui ir 1-jai vidurinės mokyklos klasei*. Kaunas: Šv. Kazimiero draugija, 1931.
32. Penkauskas 1934 – PENKAUSKAS, [Pranas]. *Lietuvos istorija. Vadovėlis 4-tam pradžios mokyklos skyriui ir 1-jai vidurinės mokyklos klasei*. II pataisytas leidimas. Kaunas: Šv. Kazimiero draugija, 1934.
33. Šapoka 1936 – *Lietuvos istorija*. Red. A[dolfas] ŠAPOKA. Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1936.
34. Šinkūnas 1928 – ŠINKŪNAS, P[eliksas]. *Krašto mokslo vadovėlis (istorijos pradžiamokslis): IV-tam pradžios mokyklos skyriui ir I-ai vidurinės mokyklos klasei*. III laida. Kaunas: [s.n.], 1928.
35. Šinkūnas et al. 1937 – AMBRAŠKA, J[urgis]; ZOBARSKAS, St[e]p[as]; ŠINKŪNAS, P[eliksas]; RUZGAS, V[incas]. *Aušrelė*. IV dalis: *vadovėlis IV-tam pradžios mokyklos skyriui*. Kaunas: Sakalas, 1937.
36. Šležas, Čižiūnas IV 1936 – ŠLEŽAS, P[aulius]; ČIŽIŪNAS, V[aclovas]. *Lietuvos istorija ketvirtam pradžios mokyklos skyriui*. Kaunas: Sakalas, 1936.
37. Šležas, Čižiūnas V 1936 – ŠLEŽAS, P[aulius]; ČIŽIŪNAS, V[aclovas]. *Lietuvos istorija penktam pradžios mokyklos skyriui*. Kaunas: Sakalas, 1936.
38. Šležas, Čižiūnas VI 1936 – ŠLEŽAS, P[aulius]; ČIŽIŪNAS, V[aclovas]. *Lietuvos istorija šeštam pradžios mokyklos skyriui*. Kaunas: Sakalas, 1936.
39. Šležas, Malinauskas 1934 – ŠLEŽAS, P[aulius]; MALINAUSKAS, Ig[nas]. *Lietuvos istorija pradžios mokyklai ir pirmosioms gimnazijos klasėms*. Kaunas: Sakalas, 1934.
40. Trečiokas 1923 – T[REČIO]KAS, J[onas]. *Mūsų istorijos pradžiamokslis: vyresniesiems pradžios mokyklos skyriams ir pirmosioms vidurinioios mokyklos klasėms*. Šiauliai: Kultūra, 1923.

41. Trinkūnas 1937 – TRINKŪNAS, J[onas]. *Spindulėlis: skaitymai, gamta, istorija ir geografija. IV-jam pradžios mokyklos skyriui*. Kaunas: Spaudos fondas, [1937].
42. Vasiliauskas 1933 – [VASILIAUSKAS, Mečislovas] GERUTIS. *Rūtelė. Geografija ir krašto mokslas IV-jam pradžios mokyklos skyriui*. IV dalies II knygos. Kaunas-Marijampolė: Dirva, 1933.
43. Vasiliauskas 1937 – [VASILIAUSKAS, Mečislovas] GERUTIS. *Rūtelė. Geografija ir istorija IV pradžios mokyklos skyriui*. IV dalies II knygos. II-sis pataisytas ir naujajai programai pritaikytas leidimas. Kaunas-Marijampolė: Dirva, 1937.

Kiti šaltiniai

44. Istorijos programa vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms. *Švietimo darbas*, 1930, Oficialinis skyrius, Nr. 11, 543–545.
45. IVINSKIS, Zenonas. A. Alekna – Lietuvos istorijos tyrinėtojas. *Naujasis židinys*, 1936, Nr. 9, p. 196–198.
46. ĮGALIOTASIS. Punksas. *Lietuva*, 1918-01-26, Nr. 12 (60), p. 4.
47. JANULAITIS, Augustinas. *1863–1864 m. sukilimas Lietuvoje*. Kaunas: Krašto apsaugos ministerijos Literatūros skyrius, 1921.
48. KLIMAS, P[etras]. *Istorinė Lietuvos Valstybės apžvalga*. Kaunas: Vaiva, 1922.
49. KL[IMAS], P[etras]. Lenkų valstybė. *Lietuva*, 1917-09-20, Nr. 5, p. 1.
50. *Knygų ir mokslo priemonių tikrinimo komisijos darbai. Pilnas abėcėlinis patikrintų spaudinių sąrašas 1924–1931 m.* Parengė L[iudas] GIRA. Kaunas: [Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija], 1931.
51. Kun. Tumo kalba. *Darbininkas*, 1917-09-22, Nr. 111 (293), p. 2–3.
52. MIGLOVARA, Jūzapas. Dvi „Auszri“ Lietuvoje. *Auszra*, 1884, Nr. 10–11, p. 330–336.
53. MILIAUSKAS-MIGLOVARA, J[uozapas]. 1863 metų sukilimą atsiminus. *Karo archyvas*, 1925, t. II, p. 45–52.
54. Naujosios pr. mokyklų programos. *Mokykla ir gyvenimas*, 1935, Nr. 8–9, Priedas.
55. Netvarka naujokų priėmimo komisijose. *Lietuva*, 1919-05-25, Nr. 111, p. 1.
56. Programa ketverių metų pradžios mokykloms. *Švietimo darbas*, 1925, Nr. 10, p. 1039–1101.
57. RÖMER, Michał. Litwa. *Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego*. Lwów: Polskie towarzystwo nakladowe, 1908.
58. Spaudos sukaktuvės. *Trimitas*, 1924-05-08, Nr. 186, p. 1.
59. SP[UDAS], P[ovilas]. [Recenzija P. Šležo ir I. Malinausko vadovėliui *Lietuvos istorija. Tautos mokykla*, 1934, Nr. 23, p. 456–457.
60. Švietimo Ministerijos bendrojo lavinimo mokyklos. *Švietimo darbas*, 1920, nr. 6–7, p. 17–54.
61. Švietimo Ministerijos pradedamųjų mokyklų laikinoji programa, 1919-10-18. *Mokykla ir gyvenimas*, 1921, nr. 10–11, p. 12–29.
62. Vidurinės mokyklos programų projektai. *Mokykla ir gyvenimas*, 1936, Nr. 7–9, Priedas.
63. Vidurinės mokyklos programų projektai. *Tautos mokykla*, 1936, Nr. 18, p. 433–439.

64. *Vidurinių mokyklų programos* [patvirtinta 1939-07-10]. Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1939.
65. *Visa Lietuva = All about Lithuania = Ganz Litauen*. Red. ir leidėjas K. PUIDA, Kaunas-Berlin: Centralinis statistikos biuras prie Finansų, prekybos ir pramonės ministerijos, 1922.
66. Vištytis. *Draugas*, 1918-07-18, Nr. 167, p. 3.
67. VOKIETAITIS, A[ntanas]. Vadovėliai V–VI skyriams. *Tautos mokykla*, 1935, Nr. 22, p. 515–516.

Istoriografija

68. ALIŠAUSKAS, Vytautas. „Šapokos istorija“ kaip istorijos politikos pavyzdys tarpukario Lietuvoje. In *Istorinės atminties diskurso prielaidos ir prieštaravimai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014, p. 95–111.
69. BUMBLAUSKAS, Alfredas. Lietuvos didieji istoriniai pasakojimai ir Vilniaus paveldas. In *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas*. Red. Alfredas BUMBLAUSKAS, Šarūnas LIEKIS, Grigorijus POTAŠENKO. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 15–47.
70. BUMBLAUSKAS, Alfredas. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 17, p. 9–26.
71. GIEDA, Aurelijus. *Istoriografija ir visuomenė: istorika, istoriko profesijos ir istorinės kultūros aspektai Lietuvoje 1904–1940 m.* Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013.
72. KUKK, Kristi. *Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2013.
73. LASINSKAS, Povilas. A. Šapokos redaguota „Lietuvos istorija“: parengimas ir koncepcija. *Istorija*, 2003, t. 58, p. 52–58.
74. LASINSKAS, Povilas. *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais*. Vilnius: Vaga, 2004.
75. *Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje*. Sud. Darius STALIŪNAS. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.
76. LOPATA, Raimundas. Istorijos politika ir politikos istorizavimas. *Politologija*, 2008, t. 52, nr. 4, p. 87–103.
77. MAČIULIS, Dangiras. Kražių skerdynės: nuo įvykio iki laisvės kovų simbolio. *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis*, 2013, t. 16, p. 25–47.
78. MAKHOTINA, Ekaterina. Die Nähe Smetonas. Nationale Identitätskonstruktion und Demokratie in Litauen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2018, Jhg. 66, Hf. 2, S. 326–336.
79. NAUDŽIŪNIENĖ, Akvilė. *Tautinės mažumos Lietuvos istorijos mokykliniame naratyve 1918–2018 m.* Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2019.
80. *Das Pruzzenland als geteilte Erinnerungsregion. Konstruktion und Repräsentation eines europäischen Geschichtsraums in Deutschland, Polen, Litauen und Russland seit 1900*. Hg. Stephanie ZLOCH, Izabela LEWANDOWSKA. Göttingen: V&R unipress, 2014.

81. SAFRONOVAS, Vasilijus. O tendentsiakh politiki vospominaniia v sovremennoi Litve. *Ab Imperio*, 2009, № 3, s. 424–458.
82. SAFRONOVAS, Vasilijus. Borusianistinio didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Rytų Prūsijos provincijoje XIX–XX amžių sandūroje: atvejo analizė provincijos kontekste. In *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIII). Sud. Vasilijus SAFRONOVAS, Nijolė STRAKAUSKAITĖ, Lina MOTUZIENĖ. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2011, p. 31–68.
83. SAFRONOVAS, Vasilijus. Bandytas formuoti alternatyvą: lietuviškojo didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Prūsijos Lietuvoje XIX–XX amžių sandūroje. In *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIII). Sud. Vasilijus SAFRONOVAS, Nijolė STRAKAUSKAITĖ, Lina MOTUZIENĖ. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2011, p. 69–103.
84. SAFRONOVAS, Vasilijus. Neumann-Sass-Prozess als Ausdruck fundamentalen Wandels in den Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland. *Annaberger Annalen*, 2013, Nr. 21, S. 9–34.
85. SAFRONOVAS, Vasilijus. Who fought for national freedom? On the significance of the Great War in interwar Lithuania. *Acta Baltico-Slavica*, 2018, Vol. 42, pp. 189–215.
86. SAFRONOVAS, Vasilijus; JOKUBAUSKAS, Vytautas; VAREIKIS, Vygantas; VITKUS, Hektoras. *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2018.
87. SELENIS, Valdas. Rengiant antrąjį „Lietuvos istorijos“ leidimą: du Petro Klimo laišakai Adolfui Šapokai. *Lietuvos istorijos metraštis 2006/2*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2007, p. 161–166.
88. STALIŪNAS, Darius. Rusifikacijos samprata XIX a. Lietuvos istorijoje: istoriografija, metodologija, faktografija. *Lietuvos istorijos metraštis, 2002/2*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2004, p. 63–88.
89. STALIŪNAS, Darius. *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2009.
90. STALIŪNAS, Darius. *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius: Mintis, 2008.
91. STALIŪNAS, Darius. Termino „rusinimas“ prasmės istorija (XIX a. 7-asis dešimtmetis). *Lituanistica*, 2006, t. 67, Nr. 3, p. 24–37.
92. STAŠAITIS, Stanislovas. *Istorija Lietuvos mokykloje (XVII a. – 1940 m.): paskaitos VPU istorijos specialybės studentams*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2004.
93. STONE, Daniel. [Review of: SEREJSKI, Marian Henryk. Europa a rozbiory Polski: studium historiograficzne. Warsaw, 1970.] *Slavic Review*, 1972, Vol. 31, No. 2, pp. 467–468.
94. VYŠNIAUSKAS, Arūnas. 1926-ieji lietuviškų istorijos vadovėlių diskurse (iki 1990 m.). In *Lietuvos III seimas – 1926–1927 išbandymų metai*. Sud. Saulius KAUBRYS, Arūnas VYŠNIAUSKAS. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 172–213.

Lithuania under the Tsars and the German Occupation (1795–1918): Discrepancies in the History Textbooks from the Period between the Two World Wars

Dr. Vasilijus Safronovas

<https://orcid.org/0000-0003-0390-3056>

Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda University, Herkaus Manto st. 84, Klaipėda, Lithuania

E-mail: vasilijus.safronovas@ku.lt

Summary

With the declaration of independence in 1990, Lithuania laid claim to the continuity of the state that was terminated in 1940. By then, the relationship with the Soviet regime that disrupted the state five decades ago was already clear. In the period between the two world wars, things were different. Although in 1918, Lithuanian activists also proclaimed that they were restoring the state, the authors of the history textbooks did not give a single answer as to what exactly was restored (the Lithuania that had existed before the Union of Lublin, or what was abolished in 1795), nor how to treat the period 1795 to 1918. Even if the textbooks agreed that Lithuania had existed during this period, there was no single key to interpreting it, and no consensus on how to portray the dynamics between oppressing powers and Lithuanian activity. In interwar Lithuania, the state whose development had once been interrupted was too distant from the contemporary generation; there was no longer a relationship with it based on personal experience.

An additional obstacle to the establishment of any version of the history of the *state* was the fact that, when writing national history, textbooks were dominated by the desire to present the history of the Lithuanian *people*. The nuanced interpretation of the Union of Lublin, which left open the possibility to portray the continuity of the Lithuanian state after 1569, as well as the more explicit message that 1795 marked the end of independence for old Lithuania, did not appear in school curricula and textbooks until the 1930s. Nevertheless, the prevailing attitude was to explain the end of independence in terms of ‘getting into Polish company’, the internal collapse of the state, and the fact that independence was protected by only one class. The decisive influence of an external factor was only made clearer in a few textbooks.

Most textbooks avoided clear moral judgements in portraying the actions of Russia and the two other ‘partitioners’ to dismantle the Commonwealth at the end of the 18th century. Thus, only a few textbooks described the subsequent Imperial Russian rule in Lithuania in purely, or almost purely, negative terms. They agreed that the most important negative feature of the Tsarist regime was Russification. Some authors perceived this as an ‘eternal’ feature of Tsarist rule in Lithuania. But the prevailing interpretation was that Russia only started to Russify Lithuanians or Lithuania almost mechanically in response to insurrections. Compared to the

more recent experience of German rule, which was called an 'occupation' and was presented in an exclusively negative light, Tsarist rule in Lithuania was presented in a much more moderate way. Among other factors, this might have been influenced by personal experience: the authors of the textbooks were born in the Russian Empire, as were their parents and grandparents, which mitigated the tendency to portray Tsarist rule in a purely negative light, as opposed to the period of German rule, which shocked many and left traumatic imprints, still 'fresh' in the mind.

The general trend, which gradually took hold in textbooks in the period between the world wars, was to show Lithuanians after 1795 as active agents who sought freedom and did not succumb to oppression. This trend implied a focus on a range of storylines and characters. The most important of these were the two 19th-century insurrections (sometimes a third, in 1905, was added), the national revival and the struggle against Russification (in the 1930s, these two were increasingly combined into a single storyline), and the storyline that told of the restoration of the Lithuanian state. But each of these storylines had many variations. The authors' ideas of how they should be presented were not necessarily consistent with each other. These ideas were influenced by the authors' personal experience and sympathies, as well as by general changes in Lithuania's (geo)political orientation. Thus, the narrative of the Lithuanian struggle for freedom, which has slowly been penetrating school curricula and increasingly resembling the trend of the politics of memory, has had a long and complicated road into the textbooks.

The research shows, more strongly than it has been done so far, a tendency to make the November and January insurrections an element of the more general storyline of the Lithuanian struggle for emancipation (liberation). This is evidenced by the efforts of textbook authors to present the insurrections in Lithuania and Poland as parallel, distinct, and involving the Lithuanians, and by a discussion of the individual leaders of the two 19th-century insurrections in the textbooks, even though the school curricula did not require it.

In depicting the national revival, Lithuanian reactions to Russification and the efforts to restore the Lithuanian state, the main problem faced by the authors of textbooks was not only to find a way to show all this as a continuous Lithuanian struggle, but also to reconcile the authors' different interests. When discussing these storylines, the textbooks treated almost everything differently. There was disagreement over when the national revival started, how long it lasted, who the main standard-bearers were, and whether the revival depended on the policy of Imperial Russia, or whether the nation became conscious of itself. The original notion that the revival involved only the generation of Lithuanians descended from peasants was changing; the concept of revival eventually included the involvement of the (*Žemaitijan*) nobility and their activities in the early 19th century. One of the first authors of the textbooks, the Revd Antanas Alekna, showed the stronger role of the clergy in the revival, and deliberately did not include topics on Jonas Basanavičius and Vincas Kudirka, two secular protagonists of Lithuanian nationalism, as required by school curricula. Eventually, it became important to show the involvement of more than just intellectuals, so first in textbooks and then in school curricula, collective heroes (the book carriers, and, to a much lesser extent, the defenders of the church at Kražiai) increasingly replaced national leaders, such as Basanavičius and Kudirka. They represented the

people's struggle, and showed more convincingly that members of different layers of society were actually taking part in a struggle that was attributed to the whole nation. Russification was also interpreted in different ways: although the textbooks agreed that the Lithuanians fought against it, in the interpretation of the most important victory (the lifting of the ban on using Latin letters for publications in the Lithuanian language on 7 May 1904), there was a tendency to give credit for the Lithuanians' victory to the Japanese, and not to Lithuanian persistence (textbooks claimed that the outbreak of the Russo-Japanese war led to this decision).

The question of the extent to which Lithuanians in the long 19th century could be portrayed as consciously and actively pursuing freedom became increasingly important. This is particularly evident in the different interpretations of how the Lithuanian state was restored. By the mid-1930s, textbooks gradually became more and more focused on the internal rather than external factors that had led to independence. They began to pay more attention to portraying Lithuanians' initiatives in declaring independence, and the range of actors concerned with Lithuania's independence during the First World War expanded. All this shows that the understanding that it was necessary to portray Lithuanians in this way had already emerged and was gradually becoming established.

Gauta / Received 2021 07 03
Priimta / Accepted 2021 12 21